

Derimot kan vi studere dem som har føderåd hos andre enn egne barn på tellingstidspunktet. Jeg har sett på situasjonen for alle over 65 år. Er dette personer som ikke har hatt egne barn til å overta, eller har barna funnet andre muligheter og valgt å ikke overta gården?

I 1801 hadde alle som selv hadde drevet en gård Rendalen fått føderåd (65 personer over 65 år) fra gården. Det var bare helt spesielle situasjoner som gjorde at gården gikk til andre når brukeren pensjonerte seg:

I tre tilfeller hadde føderådsfolkene overført gården til ikke-slektninger. I et av disse hadde føderådsfolket barn i Rendalen, og her har trolig økonomiske vanskeligheter gjort at barn ikke overtok gården. Det kan nemlig ikke ha vært forlokkende muligheter som gjorde at Brynjuld Simensen var husmann på Berge. Moren, Marit hadde føderåd av ikke-slektninger på hans farsgård Opstu Berkset.

Live Gudmundsdatter hadde en helt annen historie. Hun og Ingebrigt Arnesen bygde opp gården Brattbakken på Hornset. Ingebrigt døde i 1773 av blodsotten som da herjet i bygda, og allerede et halvt år etter, den 4. juli måtte Live følge alle sine tre mindreårige barn til graven. Da var Live 48 år og uten mulighet til å se at gården kunne gå videre til neste generasjon. Hun solgte snart gården til fjerne slektninger og tok føderåd hos disse.²⁹ Et lignende tilfelle kan en finne for Tollev Tollevsen og Anne Osldatter. Han hadde overtatt farsgården Søndre Fiskvik, men giftet seg sent, og det kom bare en datter i ekteskapet. Da hun døde ni år gammel ble bygselen overført til fjerne slektninger på morssiden, og Tollev og Anne fikk brukende føderåd på gården. I denne overføringen ser vi utslag av ættefølelsen. De to første barna til det nye brukerparet ble nemlig oppkalt etter Tollev og Anne. Det vanlige var å oppkalle de eldste barna etter besteforeldrene, sønnene etter farfar og så morfar, og døtrene tilsvarende for bestemødrene. Dette skjedde først fra det tredje barnet. Da suksesjonen ble hindret på grunn av dødsfall, skulle i alle fall navnene bli værende på gården.

I 1865 kan man finne tilfeller der barn har valgt ikke å overta gården, men dette gjelder ikke når det er snakk om brukerens sønner. Til sammen hadde 13 eldre (11 tilfeller) føderåd fra andre enn egne barn:

I tre av disse tilfellene har sønner overtatt men enten dødd eller solgt gården før tellingstidspunktet. Det var tre som hadde føderåd hos søskenbarn. Men i bare et av disse tilfellene var det snakk om å en strategi for å holde farsgården i ætten. I de siste tilfellene er det ikke farsgården det er snakk om. Gårdene var kjøpt og hadde derfor ingen affeksjonsverdi for slekten. Her kan man finne at døtre og stesønner er andre steder i Rendalen, men det har tydeligvis ikke vært et sterkt press på dem for å overta nettopp denne gården.

I 1900 var det 14 eldre (12 tilfeller) som var pensjonert etter å ha overdratt gården til andre enn egne barn. Her kan man finne at sønner har latt seg lokke av muligheter andre steder fremfor å overta bruket, men dette er klare unntak:

I seks tilfeller hadde ikke brukerparet egne barn, mens to hadde døtre som var på andre gårder eller plasser. En hadde solgt gården på auksjon, men hadde fått føderåd og var i 1900 hos sønnen som var forpakter. I et tilfelle hadde stesønnen overtatt gården, men senere solgt den videre. I to tilfeller hadde det vært sønner til å overta. Den eneste sønnen på Sveen-Berge flyttet til Christiania og ble advokat, mens barna (sønn og datter) til Embret Estensen på bygselsbruket Hedals plass giftet seg til andre gårder. For å sikre underhold fra de nye brukerne satt Embret fremdeles med bygselen på bruket. Begge disse hadde fått overført gården fra sine foreldre, men altså ikke fått sine barn til å overta.

²⁹ Nytrøen 1970: 649.

Det var et stort ønske om å holde gården innen slekten gjennom hele perioden. I 1801 er det bare helt spesielle forhold som gjorde at det var andre en føderådsfolkenes egne barn som drev gården. Dette endrer seg noe utover på 1800-tallet, men det er først i 1900 at en finner eksempler på at barna har valgt å forlate gården for å søke levebrød andre steder.

3.6. Nye bruk

Til nå har jeg sett på overføringer der hovedbølet gikk til én bruker. Man har også eksempler på gårder har vært delt mellom to eller flere arvinger. Inez Egerbladh viste for Burvik i Nord-Sverige at stammefamilien var dominerende så lenge man praktiserte en ordning der man ikke delte opp gårdene ved arv. Da dette ble vanligere på 1800-tallet fikk man en større andel bondefamilier som hadde en nukleær struktur. Det var flere i samme søskenflokk som hadde etablert seg som gårdbrukere, men foreldrene kunne bare være hos ett av barna. De nye gårdene måtte dermed få nukleære hushold.

Svenske etnologer har i stor grad beskjeftiget seg med arvepraksiser, og funnet et utall forskjellige strategier i ulike områder. Selv om primogenitur (en arving overtok hele bruket udelt) bare var et prinsipp i norske lover gjennom odels- og åsetesretten, finner man både i Sverige og Danmark eksempler på dette, f.eks. ved at man selger gården billig til en arving.³⁰ Frem til slutten av 1700-tallet var det også et ønske fra myndighetenes side å opprettholde et sikkert skattegrunnlag ved å beholde større enheter, og man innførte derfor forbud mot oppdelinger under et fastsatt minstemål. I 1769 gjorde en lovendringen det mulig å dele opp selveiergårder i Norge så lenge de klarte å underholde to hushold.³¹ På samme tid var en stor del av gårdene i Skandinavia bygslet, og det var jordeieren og ikke brukeren som bestemte om gården skulle deles opp eller forbli intakt ved generasjonsskifte.

I 1762 kom den høye andelen nye bruk fra koloniseringen av Engerdal (tabell 3-1). I 1801 hadde denne stoppet opp som følge av konflikten mellom kongen og rendalsbøndene. De nye gårdene var derimot en effekt av lovendringen fra 1769. I tillegg til utskillelsen av gårdparter løste man befolkningspresset ved opprettelse av nye husmannsplasser. I 1865 var andelen nye bruk over 20%. Det var igjen en del nyrydninger i Engerdal. Man hadde også i større grad begynt å selge ut gårdparter fremfor å opprette nye husmannsplasser. Fram mot

³⁰ O. Löfgren, *Family and Household among Scandinavian Peasants. An Explanatory Essay*, *Ethnologia Scandinavica* 1974: 34.

³¹ Dørum 2000: 23.

1900 var en del av de nye gårdene gamle husmannsplasser som var blitt skyldsatt og solgt til brukerne. I slike tilfeller kan vi vente å finne foreldre på gården; de har overført gården til sine barn, og så sett disse kjøpe plassen.

3.7. Oppsummering og lengre linjer

I Rendalen søkte man gjennom hele perioden å holde gården innen familien. Det vanlige var at den ene i brukerparet var født og oppvokst på gården de brukte. Dette innebærer at vi i kapittel 4 bør finne en relativt stor andel gårder som er utvidet med foreldre, men at denne andelen reduseres frem mot 1900.

Det er ingen ting som tyder på at det var vanskeligere å gjennomføre generasjonsoverføringer på leilendingsgårder enn på selveiergårder. I Engerdal var det en særlig høy andel gårder, også bygselsgårder som var overført fra foreldrene. Dette til tross for at gårdene har vært små, jordbruket vanskelig og at Røros Verk ble regnet som en hard jordeier, som ikke gikk av veien for å kaste ut betalingsudyktige bygslere.³²

Fram til midten av 1800-tallet var det beste alternativet for et gårdbrukerbarn å overta foreldrenes gård. Det var den eldste sønnen som var den utsette arving både på selveide og bygglede gårder, og det var mellom han og foreldrene at spørsmålet om makten på gården stod når det nærmet seg generasjonsskifte. Foreldrene kunne i liten grad utse sin egen arvtaker. Den tidlige høye andelen selveiergårder (bare en liten andel gårder var rene leilendingsgårder) i Rendalen kan være en årsak til at åsetesretten også fungerte på leilendingsgårdene. Man fulgte den sedvane i bygda som gjaldt for selveiergårdene.

På slutten av 1800-tallet endret åsetesarvingens preferanser seg. Han forlot i større grad farsgården for å finne inntektsmuligheter andre steder. Særlig på de mindre gårdene var det en yngre sønn som ble den som overtok etter foreldrene. På de større gårdene hadde åsetesarvingen i større grad overtatt gården i først omgang for så å selge den videre til en yngre bror eller en svoger.

De største gårdene ble som regel overført fra en generasjon til den neste. Disse gårdene hadde et sikrere økonomisk grunnlag, som gjorde at de i mindre grad ble offer for økonomiske svingninger. Samtidig var markedet for salg mindre. Det var et begrenset antall personer i Rendalen som hadde midlene som trengtes til å kjøpe en stor gård. I tillegg var de større gårdene oftere begrenset av odelsretten slik at salg av disse i stor grad gikk til andre

³² Andersen (red.), bind III 1969: 164.

slektninger. Unntaket var spekulanter som kunne kjøpe gårder og skogeiendommer for så å stykke opp jordveien eller forpakte bort gården.

I 1900 var overgangen til pengesamfunnet begynt for alvor. Gården ble i stor grad fremdeles drevet på et selvforsyningsgrunnlag, men særlig på de minste brukene klarte man seg ikke lenger bare med gårdsdriften, men måtte hente en stor del av inntektene fra lønnsarbeid.

Jeg har også sett på 1930-tellingen for å se hvordan den nye tiden påvirket utviklingen. Her har jeg bare hatt tilgang til Øvre Rendal og Ytre Rendal. Engerdalsdelen er således ikke med her. Krisen i mellomkrigstiden med mangel på arbeid, gjorde at mange valgt å rydde nye bruk i hjemkommunen fremfor å søke lykken i byene. På 30 år hadde det skjedd nesten en fordobling av antall bruk. I 1930 var derfor over 25% av gårdene nye (tallene for Rendalen uten Engerdal er i 1762: 4.2%, 1801: 8.4%, 1865: 21.4%, 1900: 14.7% og 1930:26.9%). Derimot hadde nedgangen i andelen gårder som var overført fra familie stoppet opp. 56.6 % av de overførte gårdene hadde kommet fra familie (mot 90.0% i 1762, 75.0% i 1801, 59.6% i 1865 og 53.0% i 1900), og de aller fleste av disse var overført fra far til sønn. Bare en mindre del hadde gått til svigersønner.

Mye hadde skjedd på 170 år. Gårdbrukerklassen var i større grad differensiert. Mens skillet tidligere hadde gått mellom gårdbruker og husmann, ble det utover på 1800-tallet også et sosialt skille mellom bønder og småbrukere. Bøndene satt i stor grad på ættegårder som hadde gått fra far til sønn i generasjoner, mens småbrukene i større grad ble kjøpt og solgt. En ting hadde likevel de to gruppene til felles. Både småbrukere og gårdbrukere trengte et underhold i alderdommen, og da var det viktig at bruket man hadde drevet ble overført til en sønn eller datter som kunne bruke gården og forsørge dem i alderdommen.

Foreldre og gifte barn på gårder i Rendalen

4.1. Innledning

Jeg vil i dette kapittelet ta for meg graden av samboerskap mellom foreldre og gifte barn på gårder i Rendalen fra 1762 til 1900 år. Første del av kapittelet (4.2) handler om foreldregenerasjonen. Gårdbrukerens familie var oftere utvidet med foreldre enn med gifte barn, og mye av tidligere forskning har derfor handlet om kjernefamilier utvidet med eldre medlemmer. Spørsmålet er i hvilken grad dette var betinget av at foreldrene hadde føderåd etter overføring av gården. Dette vil jeg sette sammen med resultatene fra kapittel 3, som kan ses som de økonomiske forutsetningene for brukerparets samboerskap med foreldre.

4.2. Den eldre generasjonen

Jeg skal se nærmere på hvilken rolle generasjonsskifte på gården spilte. For det første om foreldrene faktisk ble værende på gården etter gårdoverføring, eller om det var dødsfall som gjør at vi ikke finner dem der. For det andre om det var foreldre som kom til *barnas* gård i alderdommen uten å ha noen tilknytning til denne (4.2.2.). I 4.2.3 skal jeg undersøke om andelen gårder som var utvidet med foreldre kunne vært enda høyere, eller om den situasjonen vi finner på tellingstidspunktet var *potensialets* maksimum.

Tabell 4-1. Andel gårder med tilstedeværelse av brukerparets foreldre. Prosent.

	1762	1801	1865	1900
gårder	33.9 (38 av 112)	39.9 (57 av 143)	33.2 (84 av 262)	34.4 (103 av 199)

Kilde: Rendalsdatabasen

Foreldre og gifte barn på gårder i Rendalen

4.1. Innledning

Jeg vil i dette kapittelet ta for meg graden av samboerskap mellom foreldre og gifte barn på gårder i Rendalen fra 1762 til 1900 år. Første del av kapittelet (4.2) handler om foreldregenerasjonen. Gårdbrukerens familie var oftere utvidet med foreldre enn med gifte barn, og mye av tidligere forskning har derfor handlet om kjernefamilier utvidet med eldre medlemmer. Spørsmålet er i hvilken grad dette var betinget av at foreldrene hadde føderåd etter overføring av gården. Dette vil jeg sette sammen med resultatene fra kapittel 3, som kan ses som de økonomiske forutsetningene for brukerparets samboerskap med foreldre.

4.2. Den eldre generasjonen

Jeg skal se nærmere på hvilken rolle generasjonsskifte på gården spilte. For det første om foreldrene faktisk ble værende på gården etter gårdoverføring, eller om det var dødsfall som gjør at vi ikke finner dem der. For det andre om det var foreldre som kom til *barnas* gård i alderdommen uten å ha noen tilknytning til denne (4.2.2.). I 4.2.3 skal jeg undersøke om andelen gårder som var utvidet med foreldre kunne vært enda høyere, eller om den situasjonen vi finner på tellingstidspunktet var *potensialets* maksimum.

Tabell 4-1. Andel gårder med tilstedeværelse av brukerparets foreldre. Prosent.

	1762	1801	1865	1900
gårder	33.9 (38 av 112)	39.9 (57 av 143)	33.2 (84 av 262)	34.4 (103 av 199)

Kilde: Rendalsdatabasen

Det er interessant å merke seg at andelen foreldre som er på gården på et gitt tidspunkt hele tiden var over 50 %. Et av ankepunktene Berkner hadde mot Laslett var at han fikk så lave tall på utvidete hushold, fordi de fleste foreldrene var døde på tellingstidspunktet. Derimot var de aller fleste gårder utvidet i løpet av husholdets *livssyklus*. I lavmortalitetsområdet Rendalen var hovedparten av foreldrene som hadde deltatt i denne livssyklusen fremdeles i live på tellingstidspunktet. Likevel hadde et mindretall av gårdbrukerne foreldre boende. Dette viser viktigheten av å ta hensyn til om gårdene faktisk var overført fra en generasjon til en annen, eller om brukeren hadde fått den på en annen måte.

4.2.2. Gårdoverføring og foreldrenes tilstedeværelse

Det var altså en økende andel foreldre som var på gården uten å ha overført den til daværende bruker. Tabell 4-3 viser de gårdene hvor det bodde foreldre av gårdbrukerparet (også steforeldre og foreldre til tidligere mann eller kone), og hvem gårdbrukeren i sin tid fikk gården fra. Jeg har skilt mellom mannens og konas foreldre. Dette er gjort for å se om det er en forskjell i om det var husmorens eller husfarens foreldre som hadde kommet til gården. Det var kona som hadde ansvaret for pleie og omsorg for foreldrene, og en kan tenke seg at det var en forskjell i innstilling til å ta til seg eldre foreldre, avhengig om det var egne eller svigerforeldrene det var snakk om. Samtidig var det i 1801 ett og i 1900 to tilfeller hvor både husfarens og husmorens foreldre var på gården. Ved en oppdeling får man med seg begge.

Tabell 4-3. Foreldre på gården etter hvem gården kom fra. Prosent.

husfarens foreldre på gården				
overført fra	1762	1801	1865	1900
gift med enken	3.4 (1 av 29)			
arvfamilie	96.6 (28 av 29)	92.7 (38 av 41)	90.1 (60 av 66)	85.0 (68 av 80)
svigerfamilie		2.4 (1 av 41)		
ikke-slekt			6.1 (4 av 66)	12.5 (10 av 80)
ny		2.4 (1 av 41)	1.5 (1 av 66)	1.3 (1 av 80)
annen familie		2.4 (1 av 41)	1.5 (1 av 66)	1.0 (1 av 80)

husmorens foreldre på gården				
overført fra	1762	1801	1865	1900
arvfamilie			4.8 (1 av 21)	16.0 (4 av 25)
svigerfamilie	100.0 (9 av 9)	82.4 (14 av 17)	66.7 (14 av 21)	56.0 (14 av 25)
ikke-slekt		11.8 (2 av 17)	9.5 (2 av 21)	24.0 (6 av 25)
ny		5.9 (1 av 17)	19.0 (4 av 21)	4.0 (1 av 25)

Kilde: Rendalsdatabasen

Det viser seg som forventet at foreldre som bor på sønnens gården, i de aller fleste tilfeller var forrige bruker. I 1762 var det bare ett tilfelle der foreldre hadde flyttet til barnas gård. På Nygard Nordset hadde foreldrene fulgt med brukeren da han i 1760 giftet seg med enken etter forrige bruker.¹ Denne sammenhengen ser ut til å bli noe svekket frem mot 1900, men fremdeles var det over 80% av tilfellene der foreldrene bodde på gården etter å ha overført den til egne barn. Bortsett fra i 1762 synes sammenhengen med hensyn til husmorens foreldre mindre klar, og den ser i større grad ut til å svekkes utover på 1800-tallet.

Ved å undersøke databasen og folketellingene nærmere får vi et inntrykk av i hvilke situasjoner foreldrene har kommet til barnas gård i alderdommen. Tallene som er gjengitt i tabell 4-3 viser bare til forrige eiendomstransaksjon. I en del tilfeller har foreldrene drevet gården tidligere og bodd der hele tiden, men har solgt gården til andre før en sønn eller svigersønn klarte å kjøpe den tilbake.

I folketellingene (men ikke i manntallet 1762) er det anført om foreldrene hadde føderåd eller annet underhold.² Men man kan ikke alltid regne med at dette stammer fra rettigheter knyttet til gården de bodde på. I 1801 hadde alle foreldrene (unntatt en) føderåd. Det var fire tilfeller der foreldrene hadde kommet til barnas gård i alderdommen uten å ha hatt noen tilknytning til denne tidligere:

Marith Olsdatter bodde som innerst uten føderåd hos sin sønn på Femundsenden Mellom. Han hadde overtatt bruket etter sine svigerforeldre som også bodde der i 1801. Det er ikke kjent hvor Marith hadde vært før hun kom til sønnen.³ Heller ikke for Ingeborg Semmingsen er dette kjent. Hun hadde føderåd på en gårdpart sønnen hadde kjøpt av sin svoger (ny). I de to tilfellene der gården var kjøpt i markedet (*ikke-slekt*) hadde foreldrene tidligere drevet husmannsplasser og trolig tatt med føderådet derfra til datterens gård.

Brukerne på Søstu Hornset hadde ikke klart å innfri lånet som ble tatt opp for å betale ut de andre arvingene da de tok over gården. De klart på tross av de økonomiske problemene å oppnå et mindre føderåd som gjorde at de kunne bli værende på gården. Senere kjøpte svigersønnen en del av denne, og svigermoren og to av hennes barn bodde der i 1801.⁴ En far som hadde overført gården til sin sønn, fulgte med da sønnen overtok gården hans bror opprinnelig hadde kjøpt (*annen familie*).

Den høye graden av føderåd hos foreldrene holdt seg utover på 1800-tallet med 90% (79 av 86) i 1865. Fremdeles var det en lav andel av foreldrene som ikke hadde hatt noen tilknytning til gården de bodde på. Det var kun fem tilfeller der foreldre har kommet til barnas

¹ Bull 1940: 41. Bull har ikke fått med seg dette giftermålet. Han har ført det under ukjente giftermål på Høye der mannen holdt til da han giftet seg.

² I folketellingen 1900 står foreldre som har overlatt leilendingsgårder i Engerdal oppført med "levebrød". Disse har tidligere drevet gården, og jeg vil anta at dette "levebrødet" har fremkommet ved rettighetsoverdragelse på tilsvarende måte som ved føderåd. Jeg vil derfor behandle dem under ett i statistikken. I 1865 og 1875 er det ikke slikt begrepsskille for Engerdalsgårdene. Se ellers om levebrød og føderåd i kapittel 2, *Folketellingen 1865*.

³ Andersen (red.), bind I 1966: 501.

⁴ Nytrøen 1970: 670.

gård. Dette på tross av den lavere andelen foreldre som var på gården etter å ha overført den til daværende bruker:

I tre av tilfellene der gården var kjøpt av *ikke-slektning* hadde faren drevet gården tidligere, men solgt den til andre, før en sønn eller svigersønn kjøpte den tilbake. Det trolige er at familien har drevet gården hele tiden, men at de forpaktet den i mellomtiden. En far fulgte med sin sønn da denne solgte farsgården for å kjøpe seg en større gård (Nordstu Kværnes), mens i ett tilfelle hadde faren bidratt til kjøpet av gården.⁵ Tre *nye* gårder var husmannsplasser som foreldrene hadde drevet (en hadde fått føderåd), før denne ble utskilt som eget bruk og kjøpt av barna.

Svigmoren som var på svigersønnens farsgård, hadde tatt med seg føderådet fra husmannsplassen hun og mannen hadde drevet. Hun hadde bare denne ene datteren og har flyttet til henne i alderdommen. Tre foreldrepar har kommet til sine sønner etter at de mistet sin egen gård på grunn av økonomiske problemer, og i det siste tilfellet har en mor kommet til sin datter utenfor ekteskap i alderdommen. Hun ser ut til tidligere å ha forsørget seg som tjener og dagarbeider.

På to engerdalsgårder (Østre Snerten og Søndre Nymoen) finner vi i 1865 husbondens mor oppført som legdslem selv om hun hadde drevet gården tidligere og overført den til sønnen. Legdslemmer ble vanligvis ført om på de ulike gårdene i bygda, så det er rart at de var på "sin egen" gård i 1865. Det er mulig at brukerne har fått støtte fra fattigkassen eller andre gårdbrukere slik at de kunne være hos sine sønner. Det hendte at de som var ilagt legdholdet slo seg sammen og satte bort legdslemmet til andre for en av fattigvesenets fastsatt pris.⁶ Da den ene døde et halvt år senere, fantes hun fremdeles på gården. Den andre døde først i 1875, og var da på Hornset i Ytre Rendal. Grunnen til at disse ikke er oppført som føderådsfolk må ha vært at deres hovedunderstøttelse er fra det offentlige, samtidig som at deres rettighet i gården ikke var så sterk at de kunne kreve full understøttelse fra gården. Leilendingsbøndene under Røros Verk hadde som tidligere nevnt ikke tinglyste føderådskontrakter. Fra andre områder har man hørt om at føderådsytelsene kunne bli så store at de truet gårdens økonomi på en måte som gjorde at brukeren måtte fravike gården.⁷ Her er det istedet den eldre generasjonen som måtte forlate gården fordi den ikke kunne klare det ekstra underholdet. Begge gårdene ligger i Søndre Elvdal, som i 1834 ble rammet av nedleggelsen av Drevsjø hytte. Mangel på ekstrainntekter må fremdeles ha vært prekær. Det faktum at den ene enken fremdeles var legdslem i 1875 vitner om at det ikke var midlertidige økonomiske problemer som rammet gårdene.

⁵ Farsgården var byttet med en annen gård. Det er mulig at faren hadde drevet gården en stund før han pensjonerte seg (står som bruker i Bull 1940:347), men skjøtet er skrevet på sønnen (Lintoft 1989: 409). Hvis sønnen snart skulle overta var det like greit å føre gården på ham med en gang, slik at man ikke behøvde å betale for en ny tinglysning senere. Ansvar for driften og overføring av husbonderetten kunne så foregå senere. Lignende opplegg kunne inntreffe hvis brukeren gikk fallitt. Han kunne så kjøpe gården tilbake i sønnens navn og på hans odelsrett, men selv sitte som bruker og husbonde. Et slikt forhold skildrer Jacob B. Bull i *Ættens øde* i forholdet mellom Ole Karlsen og sønnen Karl Olsen på gården Søndre Hagen.

⁶ L. S. Hangaard, *Øvre Rendalen Pleiehjem*, Flisa 1950: 12.

⁷ Hovdhaugen 1984: 112.

I 1900 var det en mindre andel foreldre som er oppført med føderåd eller levebrød enn tidligere (83% eller 87 av 105).⁸ I tillegg til at flere foreldre hadde kommet til barnas gård i alderdommen, ser det også ut til at man var mer restriktive med å gi føderåd.

I fem tilfeller hadde f.eks. foreldrene overført gården til barna, uten at de angis som føderådsfolk. I et tilfelle var bygselen ennå ikke overdratt, mens én som er oppført som husmor hadde føderådskontrakt. De siste tre er leilendingsgårder i Engerdal. Foreldrene er heller ikke oppført med *levebrød*, men det er å anta at de har hatt en lignende tilknytning til gården. I ytterligere to tilfeller har foreldrene en tilknytning til gården. Den ene gården var opprinnelig seter under farsgården. En svigersønn har overtatt gården, mens sønnen er med foreldrene på den fraskilte seteren. I det andre tilfellet har sønnen kjøpt tilbake morens opphavsgård. Hun er i tellingen oppført som rentenist.⁹ I fem av tilfellene der gården er kjøpt av ikke-slektinger har foreldre drevet gården tidligere, enten som selveier eller forpakter.

Det er ti tilfeller der foreldre har flyttet til sine barn i alderdommen. Fem av disse har drevet en annen gård tidligere. Tre har mistet gården, og ikke fått føderåd fra denne, mens én er oppført med føderåd etter at gården ble solgt på auksjon. I det siste tilfellet har en enke søkt underhold hos sin datter, etter at en stesønn overtok bygselsgården hun giftet seg til, og ikke ga henne føderåd. I de siste fem tilfellene hadde foreldrene vært husmenn eller drevet annet arbeid tidligere som ikke har gitt grunnlag for eget underhold.

For de aller fleste gårdene der brukerfamilien var utvidet med foreldre, skjedde utvidelsen altså i forbindelse med generasjonsskifter. Det var få tilfeller der foreldre hadde kommet til sine barn i alderdommen. Hovedgrunnen til dette var at de aller fleste gårdbrukere var rekruttert fra denne klassen. Spørsmålet er likevel om enda flere brukerfamilier kunne blitt utvidet på denne måten, eller om potensialet var oppfylt ved den situasjonen man fant på tellingstidspunktet. Vi skal i det følgende se om endringer i potensialet, eller endringer i potensialets oppfyllelse forklarer noen av endringene over tid.

4.2.3. Potensialet for samboerskap med foreldre

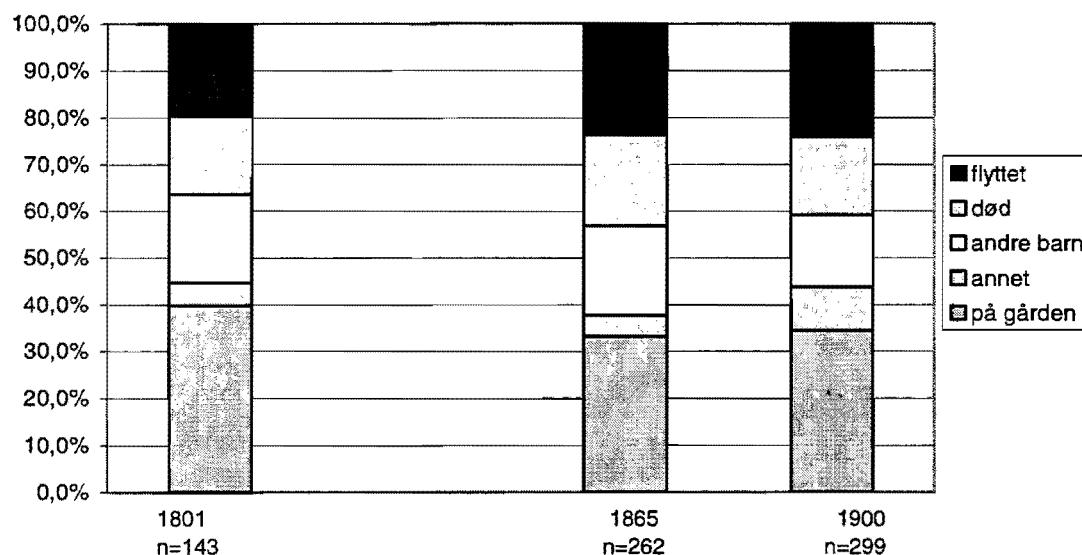
Lenkingen mellom folketellingene og kirkeboksmaterialet gjør at man kan identifisere foreldrenes posisjon på tellingstidspunktet. Dette gjør det mulig å avgjøre om det er flere gårdbrukere som kunne hatt foreldre boende på gården. Foreldre er i denne sammenheng ikke bare brukerparets biologiske foreldre, men også evt. steforeldre og foreldre til tidligere ektefeller. Potensialet i figur 4-1 utgjøres av de gårder som faktisk har foreldre boende, og en samlekategori, *annet*, som utgjøres av foreldre som kunne økt andelen "regenerasjonsgårder" i Rendalen.

⁸ Om levebrød i forhold til føderåd, se note 2.

⁹ Dette er en av gårdene som Jacob B. Bull skildrer i *Ættens øde*. Moren er Oline Olsdatter, som fikk tre barn utenfor ekteskap med Karl Olsen Hagen.

Det er ulike årsaker til at brukerparets foreldre ikke bodde på gården. Den mest opplagte er at foreldrene ikke lenger var i live. Denne andelen holder seg jevn over tid, men er noe høyere i 1865. Det samme gjelder andelen foreldre som var hos andre barn på tellingstidspunktet i 1865. I denne kategorien har jeg også regnet inn foreldre som fremdeles er gårdbrukere, men der den utsette arvingen venter på å overta.¹⁰ Kategorien *flyttet* angir stort sett foreldre til personer som har flyttet til Rendalen. I 1900 viser det også til en lite antall foreldre som har flyttet fra Rendalen, hovedsakelig til Amerika. I denne kategorien har jeg også plassert den lille andelen gårder der jeg ikke har klart å finne brukerparets opphav, eller der foreldrenes skjebne er uviss. Innflytterne var til en stor grad kvinner som giftet seg med gårdsarvinger. Særlig i prestegjeldets ytterkanter forekom det giftermål på tvers av bygdegrensene. Da det ble stadig flere gårder å få kjøpt utover på 1800-tallet, trakk dette også til seg yngre gårdmannssønner fra andre bygder. Enkelte foreldre i denne kategorien kunne nok i realiteten bodd på barnas gård, men de fleste bodde nok hos andre barn eller var døde. Jeg kan ikke kontrollere dette og har latt grensen for potensialet gå ved prestegjeldets grenser.

Figur 4-1. Potensialet for samboerskap målt etter foreldrenes oppholdssted på tellingstidspunktet

Samlet sett var det i 1801 rundt 45% av gårdbrukere som kunne hatt foreldre boende. Denne andelen sank til under 40 % i 1865, og nedgangen ga seg også utslag i andelen gårder

¹⁰ Her har jeg også tatt med "overskytende" foreldre som egentlig ville havnet som potensielle til å bo med etablerte barn. Men fordi et foreldrepar kun kan være på én gård, blir gårder som drives av andre i samme søskenflokk plassert i denne kategorien.

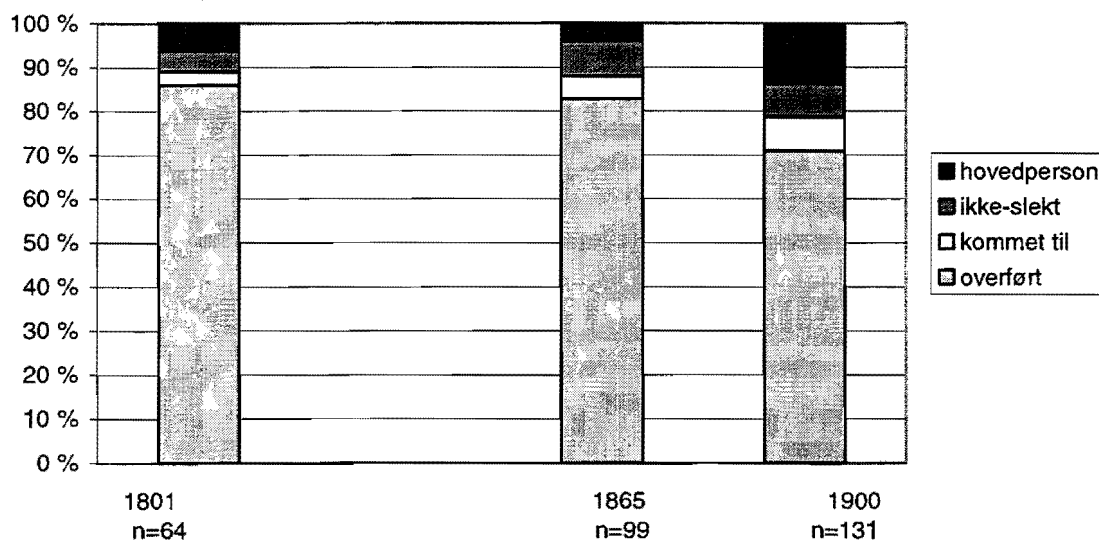
der gårdbrukerparets familie var utvidet med foreldre. I 1900 var potensialet igjen oppe på 1801-nivået, uten at dette førte til en tilsvarende økning i andelen "tregenerasjonsfamilier".

Gjennom hele perioden ble potensialet i stor grad oppfylt, men det skjedde en nedgang fra 89 % i 1801 til 79 % i 1900. Figur 4-2 viser også at i de to senere tellingene var noe av potensialet hentet inn ved at en økende andel foreldre var kommet til barna i alderdommen. I 1801 var rekrutteringen til gårdmannsklassen hovedsakelig fra gårdmannsklassen selv, og det var i liten grad problem for *gårdbrukernes* foreldre å skaffe seg underhold gjennom å overføre gården til neste generasjon. De fleste foreldre som ikke var på barnas gård i 1801 hadde underhold hos andre eller drev fortsatt som husmenn. Vi finner også et tilfelle der foreldrene var fattigunderstøttet:

Dette gjaldt foreldrene til Ole Eriksen på Nygard Nordset. Faren var hos sin sønn som drev husmannsplassen Bjørnsmoen, mens moren var legdslem (*ikke-slekt*). Ole var fra husmannsslekt, men hadde giftet seg med enken etter forrige bruker, og dermed kommet til gård. To andre foreldrepar hadde føderåd hos ikke-slektninger. I det ene tilfellet dreide det seg om en stemor som måtte se at nye eiere kom til gården etter at arvingen ikke klarte å innfri lånet etter utlegget for gården. Også i det andre tilfellet var det økonomiske problemer inne i bildet. Brukerne på Søstu Otnes fikk økonomiske problemer og måtte selge gården. Fremdeles i ung alder fikk de et brukende føderåd.

Tre gårdkjerringer på mellomstore gårder hadde foreldre som var husmenn (*hp*). Det samme gjaldt en ugift nyryder.

Figur 4-2. Potensialets oppfyllelse etter foreldrenes posisjon på tellingstidspunktet.

Nedgangen fra 1801 til 1865 i andelen gårder hvor brukerparets foreldre bor på gården, blir i stor grad forklart av en nedgang i potensialet. En større andel av foreldrene var døde på tellingstidspunktet og en økende andel av gårdbrukerkonene er innflyttere (figur 4-1). Det

bredere rekrutteringsgrunnlaget til gårdbrukerklassen viser seg i at noe flere foreldre var hos andre som legdslemmer (3) eller var arbeidere (2) i 1865:

Et foreldrepar var delt, der moren var på legd mens faren fikk underhold hos en brorsønn. Dette var tilfelle til tross for at de hadde tre døtre som var gårdkjerringer på hver sin gård. Men det var alle mindre gårder, så det trolige er at ingen av døtrene maktet å ta hånd om foreldrene sine. To foreldre hadde føderåd hos ikke-slektninger, mens fire driver husmannsplasser.

I 1865 er foreldrenes opprinnelsessted mer broket enn i 1801, med en større andel som ikke har føderåd på en gård. Likevel blir man slått av at en nesten fordobling av antall bruk siden 1801 ikke har skapt de større endringer. Foreldrene bodde hos sine gårdbrukende barn, når dette var mulig.

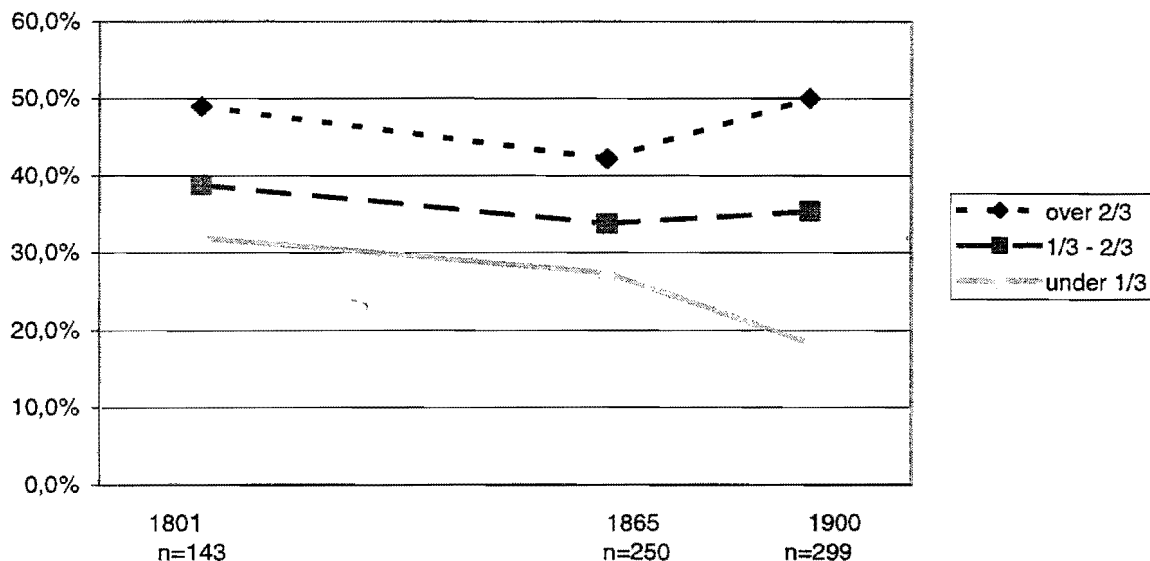
I 1900 er forskjellen mellom potensial og oppfyllelse økt noe. Den diversifiserte rekrutteringen til gårdmannsklassen slo sterkere ut, med flere foreldre som var håndverkere eller arbeidere (7 var hovedpersoner, 2 var hos andre). Det var særlig konas foreldre som var hos ikke-slektninger. De fire som hadde føderåd hos ikke-slektninger hadde ikke sønner de kunne overføre gården til etter at døtrene var kommet til andre gårder. Også i 1900 var fire foreldre på legd andre steder, til tross for at minst en av gårdene kan karakteriseres som mellomstor (skyld 1 mark og 90 øre).

4.2.4. Bruksstørrelse

Det har vært vanlig å finne at brukerfamiliene var utvidet med foreldre på de større gårdene. Slik var det også i Rendalen (figur 4-3). Særlig i 1900 var det klare forskjeller mellom de små og de store gårdene om brukerfamilien hadde foreldre boende. Dette er blitt tolket som at de mindre gårdene ikke hadde kapasitet til å ha foreldre på gården. Ut fra det jeg til nå har gjennomgått, vil jeg argumentere for at denne prosessen i så fall gikk gjennom overdragelsen av gården, og at dette bare kunne ha en effekt i 1900, ved at en på de mindre gårdene ventet med overføringen til en av de yngre sønnene kunne overta. Det var få gårder der barn ikke valgte å overta i det hele tatt. Hvis man også tar inn gifte barn som bodde på gården viser det seg at de små og mellomstore gårdene i 1865 i enda større grad enn det som fremgår av figur 4-3 bestod av utvidete familier (under 1/3: 31.0%, 1/3-2/3: 45.8% og over 2/3: 44.6%). I denne perioden med press på jordressursene spilte størrelsen på gården liten rolle om man overtok foreldrenes gård eller ikke (figur 3-2). Dette kunne derimot få sin effekt ved at

foreldre måtte sendes på legd fordi brukeren ikke klarte å forsørge dem.¹¹ Det var få tilfeller der foreldre kom til barnas gård, og disse var som regel små eller mellomstore gårder.

Figur 4-3. Foreldre på gården etter bruksstørrelse

Viktigere for skillet vi ser mellom store og små gårder, var at de aller fleste nye gårdene var små eller mellomstore. Det var liten sannsynlighet for at brukerfamilien på nye gårder hadde foreldre boende.

4.3. Slekt og alderdom

For å få en nærmere oversikt over bondesamfunnets omsorg for eldre familiemedlemmer undersøker jeg i denne delen eldre personer med bakgrunn i gårdbrukerlassen. Foreldre av gårdbrukere var i de aller fleste tilfeller hos sine barn i alderdommen. Dette skjedde gjennom føderådsinstitusjonen som var den viktigste omsorgsordningen for eldre gårdbrukere. Spørsmålet er hvilke muligheter eldre personer hadde for å bli tatt vare på av slektninger (barn, søsken og søskenbarn) når de selv ikke hadde et fast underhold i alderdommen.

Hans Christian Johansen brukte en matematisk modell for å beregne hvor stor andel av de eldre personer som hadde gifte barn, og sammenlignet dette med andelen som faktisk bodde sammen med barna. Ved denne modellen fant han at omtrent halvparten av de over 60 som hadde gifte barn, bodde i et eget hushold.¹² Databasen for Rendalen gjør det mulig

¹¹ Se 4.2.2.

¹² Johansen 1976: 139.

faktisk å finne ut om de eldre personene hadde barn eller andre slektninger de kunne bodd hos. I det følgende skal jeg se på alle som med sikkerhet er født inn i gårdmannsklassen, eller har drevet en gård som voksne. Jeg benytter meg av foreldrenes og personens posisjon på tidligere tellingspunkt, samt prestens innføring av yrkesbetegnelse i kirkeboken. Jeg har også i stor grad kontrollert opplysningene mot bygdebøkene, og der har jeg også hentet informasjon om hvorfor gårder er mistet eller gått ut av familien. Jeg har valgt å se på dem over 65 år. Ved denne alderen nærmet en seg en alder der yrkesaktiviteten var klart nedadgående, og der mange trengte hjelp for å klare seg.

4.3.1. De ugifte

Det er ikke så mange ugifte fra bondeklassen som ble værende i Rendalen. I 1801 har jeg funnet at 5 av 9 som kom fra gård, var hos slektninger. For 1865 og 1900 er de samme tallene henholdsvis 8 av 16 og 13 av 18. Ut fra disse tallene ser det ikke ut som at omsorgen for eldre ugifte slektninger ble mindre utover på 1800-tallet. Jeg vil se på de enkelte tilfellene, for å se hvordan denne omsorgen gir seg uttrykk. Spørsmålet er om brukerne uforbeholdent hadde tatt til seg sine slektninger. Alternativet er at de eldre hadde en rettighet i gården, evt. hadde bidratt i gårdens drift over større delen av sitt liv, og dermed fikk sin lønn for dette i form av forsørgelse i alderdommen. Det var også vanlig at foreldrene, når de sa fra seg gården sikret funksjonshemmede søsken underhold livet ut. I 1801 gjaldt dette for en av de ugifte:

Han var "døv og dum" og bodde på en gårdpart som var skilt ut fra opphavsgården, nettopp for å ta vare på han og to andre søsken med lignende skavanker. En fjerde bror skulle være gårdbruker og forsørger og det er hans enke som i 1801 drev bruket.¹³ I et annet tilfelle hadde en søster tatt til seg sin blinde bror, og gitt han underhold på gården hun var gift til.

Dette var de eneste tilfellene der eldre ugifte ikke var oppført med arbeid. Seks var oppført med håndarbeid, mens en var husmann uten jord. De eldre har nok jobbet så lenge dette har vært mulig, uavhengig av hvor de har bodd.

Av dem som var hos slektninger var to personer kommet til sine søskenbarn på gården de engang vokste opp på, mens en var kommet til søsterens gård. Han var vanfør, men kunne fremdeles arbeide som skomaker. Også tre av de resterende hadde tilknytning til opphavsgården. To var på husmannsplasser under gården nevøen brukte. Den ene var innerst hos en husmannsfamilie, mens den andre er en enslig og "vanfør" jordløs husmann. Han fikk nok pleie fra gårdens folk eller fra en bror som også var husmann under nevøen. I det tredje tilfelle kom en kone til sin stenevø etter 1801. Hun er oppført som død på hans gård i 1812. Den siste personen var innerst hos ikke-slektninger, men døde på sitt daværende bosted året etter.

Det kan se ut som at man i bondeklassen rundt 1800 tok vare på sine eldre ugifte slektninger. Ingen av dem endte f.eks. opp som legdslemmer. Det var ikke noe systematikk i

¹³ Bull 1940: 244.

hvem som tok ansvaret for omsorgen. Det kunne være både søstre og nevøer som tok de eldre til seg. Men det var ikke snakk om noen pensjonisttilværelse. Så lenge man kunne arbeide gjorde man det, og først når man ble pleietrengende, kunne en regne med at familien stilte opp.

I 1865 skjedde omsorgen for de ugifte eldre i stor grad gjennom føderådsavtaler. 10 av 16 hadde føderåd, inkludert 7 av de 8 som bodde hos slektninger. Det var gitt føderåd på en mengde ulike grunnlag. Fremdeles var noen føderåd opprettet for å ta vare på pleietrengende barn. Nytt var det derimot at det også var personer som hadde fått føderåd ved overføring av husbondrett. Dette hadde sammenheng med at flere personer på 1800-tallet overtok gården som ugift, for deretter å overføre den til andre slektninger, enten en bror eller nevø, når det ble klart at han ikke kom til å få arvinger som kunne overta. I tillegg ble det gitt føderåd til personer som hadde bidratt til gårdens drift over en lengre periode, som søstre som hadde vært husmødre for sine brødre:

Embret Olsen fra Søstu Kværnes hadde også fått føderåd på gården på grunn av sin sinnssykdom. Ole Nilsen på bygselbruket Femundssundet Søndre hadde fått føderåd på åsetesretten sin. Han var eldste sønn, men forble ugift, og det var den nest eldste som overtok og som fremdeles brukte gården i 1865. På Blændvasstrøen hadde Haagen Haagensen levd i konkubinatsforhold med den fraskilt kvinnen Kari Olsdatter. En av deres døtre hadde overtatt og Haagen hadde føderåd.

Jon Knudsen på Nordistu Haukset hadde drevet gården tidligere, men hadde etter noen år overført den til sin bror mot føderåd. Broren var gift, men fikk ingen barn, og gården ble derfor overført til en brorsønn etter hans død. Enken hadde også føderåd på gården. Det var ytterligere to føderådsfolk på Nordstu. I søskenflokket til Jon Knudsen var det tre åndssvake barn som ble sikret føderåd på gården etter morens død i 1829.¹⁴ En av disse levde ennå i 1865. I tillegg hadde en yngre søster fått føderåd (62 år gammel og opprinnelig ikke med i denne undersøkelsen). Grunnlaget for dette er noe uklart, men det trolig er at hun hadde stått for pleien av sine tre åndssvake søsken, i tillegg til å være husholder så lenge den ugifte broren Jon var bruker.

Siri Nilsdatter hadde føderåd hos broren på gården Nystu Undset. Hun var husholder for broren, og hadde tatt hånd om en yngre sinnssyk søster (58 år) som også hadde føderåd. I det siste tilfellet hadde en tante føderåd hos sin nevø på det som opprinnelig var en del av hennes opphavsgård. Det er mulig at hun hadde andeler stående i bruket, som hun så fikk føderåd av.

Kari Haagensdatter var den eneste som var hos slektninger uten føderåd. Hun var hos sin nevø Haagen Eriksen (han var ugift og drev gården sammen med to søstre) på farsgården i 1865. Hun var da 85 år gammel og var ikke oppført med noe underhold. Hennes datter utenfor ekteskap døde 20 år før, og det er mulig at Kari kom til nevøen allerede da. På gården var også Haagens morbror Semming Halvorsen. Han hadde mistet sin egen gård og var nå tatt hånd om av sin nevø. Men familieforpliktelsene ser ut til å stoppe der, for Semmings kone gikk rundt på legd. Haagen og hans søstre må ha hatt stor omsorg for sine slektninger. Dette er de eneste eksemplene i 1865 på at gårdbrukere har tatt hånd om slektninger uten forbehold. Så får vi da også vite i bygdeboken at Haagen og hans søster Berte før sin død opprettet et "Husflids- og Understøttelseslegat".¹⁵

Av de åtte som ikke var hos slektninger i alderdommen har vi allerede nevnt at tre av disse hadde føderåd.¹⁶ En var fremdeles gårdbruker uten kjente slektninger i Rendalen. Han var opprinnelig fra Tynset. De siste fire endte alle opp som legdslemmer. En var det allerede i 1865, mens tre kvinner i

¹⁴ Bull 1940: 63.

¹⁵ Bull 1940: 83. Det er trolig at Berte opprettet legatet i begge navn. Hun solgte gården etter Haagens død i 1881 og brukte nok disse pengene til å opprette legatet. (Lintoft 1989: 43).

¹⁶ I ett av tilfellene var føderådsmannens sønn utenfor ekteskap tjenestegutt på gården. Han var da 23 år gammel (gården var overført samme år), men tydeligvis ikke skikket til å overta bruket.

slutten av 60-årene fremdeles klarte seg uten offentlig støtte. Tre av dem hadde familie på opphavsgården, som var mellomstore gårder med mellom to og tre hester på stallen.

Frem mot 1900 var man blitt mer forsiktig med å innvilge føderåd. Blant de ugifte eldre var det bare de som hadde drevet gård tidligere som var oppført med dette. I alle seks tilfeller var det slektninger som hadde overtatt gården. Ingen av de ytterligere syv ugifte som bodde hos slektninger hadde flyttet til dem i alderdommen. De hadde som regel holdt til på gården over lenger tid:

Tre drev snekkerforretning på farsgården. Det ser ut til at de hadde vært på gården det meste av sin levetid (to finnes på gården både i 1865 og 1875, den siste bare i 1865), og klarte seg foreløpig uten støtte. Fordi databasen med kirkeboksmaterialet ender i 1900, har jeg ikke mulighet til å finne ut hvilken status disse hadde da de døde. Den ene av de tre døde i 1902, mens de to andre fremdeles bodde på gården til sine nevøer, ved folketellingen i 1910.

To kvinner var oppført som rentenister og klarte seg dermed på egne midler. Det ene tilfellet var en mor som flyttet med sin sønn utenfor ekteskap, tilbake til det som hadde vært hennes farsgård. Sønnen kjøpte gården på auksjon i 1899.¹⁷ Den andre hadde kjøpt en liten plass sammen med sin yngre søster, og de bodde der sammen med søsterens datter i 1900.

De to siste var begge kvinner i 80-årene. Den ene var i 1900 "til forpleining" hos sin nevø. Hennes berettigelse for dette ser ut til å komme fra at hun kom inn og overtok som husmor for broren (nevøens far), da han ble enkemann i 1854 med to mindreårige barn. Den andre var hos sin søster. Hun var der også i 1875. Den gang jobbet hun som budeie, men i 1900 var hun privat understøttet. Det er mulig hun får tilsendt penger fra sin sønn utenfor ekteskap som var i Amerika.

Når de ugifte hadde blitt gamle på gården, var det også en selvfølge at de skulle bli værende. Man kastet ikke slektninger som hadde bidratt til gårdens opprettholdelse ut når ble gamle. De var blitt en del av den befolkningen gården skulle forsørge. Av dem som ikke var hos slektninger er det vanskelig å slutte noe om viljen til å ta vare på de eldre ugifte:

To drev fremdeles gård, der den ene hadde en husholdske hos seg. En jobbet fremdeles som vedhugger i en alder av 74 år. Hans far gikk i sin tid fallitt, så det var nok lite overskudd hos andre slektninger til å ta vare på ham. De to siste var begge fattigforsørget, men ikke på legd. Den ene ses i 1910 på det nye pleiehjemmet i bygda, som overtok for legdsordningen. Han kom opprinnelig fra en liten gård i Engerdal, som hans mor bygde opp etter at hun ble enke, med 8 små barn. Den siste var datter av lensmannen, men hadde fått en datter utenfor ekteskap. Mor og datter drev lenge en liten gård (ikke skyldsatt), men i 1900 var begge fattigforsørget. Datteren hadde vært syk i lengre tid. Broren som hadde drevet lensmannsgården var død, og fra nevøen som overtok, gikk gården på tvangsauksjon etter tider med dårlige priser på tømmer i 1880-årene.¹⁸

I andre halvdel av 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet var det flere søsken som forble på farsgården etter brorens overtakelse. Søstre kunne styre huset for ugifte brødre og pleie gamle foreldre, mens brødre hjalp til under onnene, men hadde resten av året annet arbeid, f.eks. i skogen. Når de først hadde tilbrakt store deler av livet på gården, og hjulpet til

¹⁷ Nytrøen 1970: 310.

¹⁸ Nytrøen 1970: 659.

i driften, kunne de også regne med å bli værende livet ut og nyte omsorg fra gårdens brukere, i alle fall så lenge det var slektninger som drev gården.

4.3.2. Gifte og enkefolk

Jeg skal nå se på dem som valgte å gifte seg, men som på forskjellige måter ikke hadde sikkerhet i en gård i alderdommen. Jeg nevnte at det i 1865 bare var én gift mann som hadde kommet til sin nevø og niese i alderdommen. Det var barna som var de nærmeste for å ta vare på sine foreldre. Hans datter var gårdbrukerkone på en liten gård i Rendalen, og var ikke i stand til å ta hånd om foreldrene. Søskenparet han var hos var spesielle ved at de hadde en særlig omsorg for eldre.

Tilsammen var det ikke flere enn åtte personer som i 1801 hadde blitt 65, som i sin tid valgte å gifte seg og etablere seg under sin opprinnelige stand. Å ha egne barn som kunne hjelpe en i alderdommen, var den beste forsikringen. Andre slektninger kunne nok hjelpe til, men dette var ikke et sikkert underhold:

To var fremdeles gift og yrkesaktive, og hadde barn boende hos seg. To bodde hos sine barn, der en hadde overført husmannsplassen til sin svigersønn og fått føderåd av ham, mens en enke drev med håndarbeid hos sønnen som var korporal. Ingrid Halstendsdatter fra gården Nordstu Otnes var kommet til husmannsplassen Fellingen, sammen med sin mann. Da både han og de tre barna deres (samme dag) døde under kopperepidemien i 1779, var det ingen som ville overta plassen. Hun måtte finne arbeid på gårdene i bygda og døde som tjener i 1803, 67 år gammel.

En enke var kommet tilbake til farsegården etter at hennes mann døde fem år tidligere. Hennes datter var tjener i bygda, så det var nevøen som stod for underholdet. Men dette innebar ikke at hun var sikret underhold der resten av livet. Da hun døde fire år senere ble hun oppført som "lægslem" i kirkeboka. En enke var allerede legdslem. Også hennes datter var tjener. Enka drev opprinnelig en husmannsplass under farsegården, men flyttet derfra etter mannens død. Gården var solgt til fjerne slektninger. Den siste kvinnen hadde ingen egne barn, og er kun oppført som "innerst" i folketellingen. Hennes farsegård var gått ut av familien, og det var kommet andre på husmannsplassen hun brukte. Likevel var hun ikke ført som legdslem da hun døde i 1810, 77 år gammel. Hun dør på Holmslien som er husmannsplassen til hennes stesvigersønn. Det er mulig at han har tatt henne til seg selv om hennes stedatter døde i 1797 og det var kommet en ny husmor på plassen.

Utover på 1800-tallet var virkningen fra markedsmekanismene begynt å melde seg, og i de generelle nedgangstidene for jordbruket på 1800-tallet gikk stadig flere gårder på tvangsauksjon. Skogen trakk til seg spekulanter, som gjorde at prisen på gården ble for høy for at barna kunne ta den igjen på odel. I 1865 var det derfor flere tidligere gårdbrukere som ikke hadde gård som sikkerhet i alderdommen:

Seks foreldre hadde kommet til sine barn i alderdommen etter at deres egen gård var tapt. I et par tilfeller ble ektepar delt, og underholdt av hvert sitt barn. I 1845 måtte brukeren selge farsegården

Storstu Berge etter at det i lengre tid hadde gått nedover med den.¹⁹ 20 år senere var kona legdslem hos sin svigersønn på en husmannsplass under gården, mens mannen føres om i bygda. I 1865 var han på Berkset, i 1875 på Undset og han dør 1877, 90 år gammel på Grøtting. Et ganske betydelig fall i prestisje og sosial status for den tidligere odelsbonden.

Gjertrud Jonsdatter hadde en annen skjebne. Hun flyttet tilbake til sine barndomstrakter i Engerdalen etter at mannen døde i 1833. Boet var da insolvent og gården de hadde drevet i Øvre Rendal ble solgt (ikke odelsgård). Med seks barn under konfirmasjonsalder bygget hun Istervollen i Engerdal. Røros Verk prøvde flere ganger å få familien bort fra plassen, men hun fikk til slutt bygselseddel.²⁰ Gården var ikke spesielt stor, for selv om sønnen hadde overtatt i 1865 klarte han ikke å forsørge moren, som var legdslem på Berge. Det ser likevel ut som at hun døde hos sønnen, men ble fremdeles understøttet av det offentlige.

Tilsammen ti personer som tidligere hadde drevet en gård var som gamle endt opp som legdslemmer i 1865. Faktisk kom flertallet av de eldre med offentlig understøttelse opprinnelig fra gårdbrukerlassen (tabell 4-3).²¹

Tabell 4-4. Antall eldre (gifte og ugifte) i offentlig understøttelse fordelt etter stand.

	1801		1865		1900	
tidligere gårdbruker	0 av 77	(0 %)	10 av 136	(7.4%)	7 av 188	(3.7%)
barn av gårdbruker	1 av 17	(5.9%)	5 av 69	(7.2%)	4 av 38	(10.5%)
annet eller ukjent	9 av 37	(24.3%)	12 av 38	(31.6%)	15 av 116	(12.9%)

Kilde: Rendalsdatabasen

Likevel er andelen som havner på legd i gårdbrukerlassen relativt liten i forhold til andre grupper. For det store flertall var det større sikkerhet livet igjennom å komme fra gård, og særlig å drive en gård.

I 1900 var det altså færre fra gårdbrukerlassen som hadde endt opp som fattiglemmer. I et par tilfeller (tre personer) hadde legdslemmene ingen barn, og deres opphavsgård var gått ut av familien. For de andre var det slektninger som kunne stilt opp:

En hadde en sønn som eide en liten gård. For et ektepar var konen hos sin datter som fattiglem, mens mannen var på legd. En kone hadde mistet husmannsplassen sin etter mannens død i 1865. I 1875 var hun hos sin datter, men da hun flyttet ut av bygden med sin familie, sluttet underholdet og hun havnet på legd. Heller ikke grandnevøen som var på hennes farsgård stilte opp i 1900. En annen enke hadde barn som var husmenn, og også her var det en nevø som drev hennes opphavsgård. Moren til John Estensen hadde delt bygselsgården mellom sine to sønner mot Røros Verk vilje. I 40 år ble den drevet slik. Men det er mulig at Verket til slutt fikk sin vilje igjennom, for det var ingen av barna som overtok etter John, og gården var i 1900 igjen samlet. Kona Gjørn var i 1900 fattiglem hos sin datter (gårdbrukerkone), mens John var på legd.

¹⁹ Bull 1940: 124.

²⁰ Andersen (red.), bind II 1966: 139-140.

²¹ Dette tallet kan være enda høyere i og med at jeg bare har tatt med personer som jeg har registrert fra bondestand, eller som har vært bonde i Rendalen. Noen av de ukjente, og da særlig de som har flyttet til Rendalen kan ha vært fra bondefamilie uten at jeg har kunnet registrere dette.

Barn kunne altså få støtte til å ta vare på sine foreldre. Ingeborg Nilsdatter som var på sønnens husmannsplass "nyder understøttelse fra fattigkassen". Da hennes far døde var boet insolvent, og ingen av barna hadde råd til å overta farsgården.

Det var bare et fåtall tilfeller der eldre personer hadde kommet til slektninger, men det var ingen av disse som krevde større underhold fra brukerens side:

To søstre bodde sammen med hver sin sønn (en var enke, men begge barna var født utenfor ekteskap). De hadde en liten gård, men to husholdninger. Søsterene ble forsørget av hver sin sønn. En enke hadde tatt med seg føderådet til sin nevø, da hun ikke hadde egne barn. De hadde felles hushold, og nevøen satte nok pris på å få litt ekstra økonomisk tilskudd. Han og kona hadde også tid til den ekstra omsorgen, i og med at de selv ikke hadde barn som skulle forsørges. En siste enkemann bodde sammen med sin bror og hans sønn utenfor ekteskap. Han hadde mistet gården på tvangsauksjon, men hadde fått stilling som offentlig postbud. Som tidligere bruker av en større gård (Utstu Kværnes) ble han betrodd denne stillingen, selv om han hadde kommet i økonomiske vanskeligheter. Det var bedre at han kunne forsørge seg selv, enn at det offentlige måtte bidra med midler.

Jeg kan dessverre ikke følge skjebnen til andre som var kommet i vanskeligheter, men som fortsatt var såpass arbeidsføre at de fremdeles kunne forsørge seg selv. Databasen stopper i 1900, og jeg vet derfor ikke hvor personene var ved sin død. Personer som hadde giftet seg kom i liten grad til andre slektninger enn sine egne barn. I de tilfellene der dette skjedde bar situasjonen mer preg av praktiske løsninger for begge parter, enn at man følte et stort ansvar for å ta hånd om slektningene.

Det er ikke så lett å tolke hva som var liten vilje og hva som ikke var økonomisk mulig når det gjelder omsorg for eldre. Generelt kan jeg likevel si at det var vanskelig å sende slektninger som hadde bodd lenge på gårder eller plasser fra seg, og la andre ta av seg ansvaret for disse. De hadde over lang tid bidratt til brukets drift og opprettholdelse, og man hadde derfor en moralsk forpliktelse til å ta vare på dem. Samtidig var det ikke vel ansett om en gårdbruker belastet bygdesamfunnet med omsorgsforpliktelser han selv kunne utført. Det var sikkert ingen god situasjon for de gårdbrukeren som måtte sende sine mødre ut på legd fordi de selv ikke maktet å ta vare på dem.

Å ta til seg slektninger i alderdommen var man mer restriktiv med og mindre forpliktet til. I 1801 kunne ugifte personer regne med støtte fra sine slektninger i alderdommen. Senere på 1800-tallet var dette uvanlig. Hadde ligget til ættens moralske plikter, hadde nok bygdesamfunnet sørget for å presse det igjennom, slik at de selv slapp utgiftene ved legdsvesenet. I 1901 åpnet det første aldershjemmet i Rendalen. Dette skulle overta for legdsordningen, og var ikke noe aldershjem i den forstand vi kjenner det. I 1910-tellingen benevnes beboerne fremdeles som fattiglemmer, og bestod altså av det mindretall av

personer som ikke hadde en føderådskontrakt å støtte seg på, eller barn som kunne ta vare på dem.

4.4. Den yngre generasjonen

I denne delen tar jeg for meg de gifte barna. Disse blir knyttet sammen med generasjonsskifte på gården. Overhodeposisjonen handler om makten på gården. Jeg vil se om maktforholdene mellom generasjonene har endret seg over tid ved at den yngre generasjonen i større grad innehadde den formelle makten som husbondeverdigheten medførte.

Sammenhengen mellom overtakelse av gården og giftermål er sentral både for Lasletts neo-lokalisering og Berkners stammefamilie. For Laslett (og Hajnal) var giftermål og overtakelse av gård del av ett og samme beslutningssystem. Man giftet seg ikke før man var sikret en gård, men denne kunne godt være foreldrenes. Forskjellen til Berkners stammefamilie er at den utsette arvingen i større grad giftet seg før han overtok gården. Fordi debatten i stor grad dreide seg om metoden rundt husholdsforskning, ble det ikke fremmet noen forklaring på forskjellene i tidspunkt for giftermål og overtakelse av gården.

4.4.1. De gifte barna

Ståle Dyrvik fant at leilendingene i Etne så godt som alltid giftet seg etter at de hadde fått bygselskontrakt.²² Barn av selveiere giftet seg noe oftere før overdragelsen fra foreldrene.²³ Alf Steinar Kneppen viste for Ullensaker at overdragelse av bygsel eller skjøte i økende grad fant sted etter giftermålet i perioden 1750-1843. For leilendingene var sammenhengen mellom overdragelse og giftermål hele tiden sterkere, men de falt etterhvert ned på selveierens nivå. Selveierne kunne slutte mer uformelle avtaler med arvingene, som med større trygghet kunne gifte seg før en overdragelse fordi de visste de ville overta gården. De som bygslet ønsket tryggheten av å ha kontrakt på bruket før de stiftet familie.²⁴

Det har vært vanlig etter Lasletts skjema å regne ugifte mødre som bodde hos sine foreldre som en utvidelse på linje med gifte barn.²⁵ Jeg velger å ikke inkludere disse. Deres

²² S. Dyrvik, Om giftarmål og sosiale normer. Ein studie av Etne 1715-1801, *Artikler i etnologi*, Institutt for etnologi, Oslo 1987: 39.

²³ Homlong 1995: 100.

²⁴ Kneppen 1976: 31-44. Kneppen bruker alle brukerskifter i sitt materiale, også de hvor det ikke skjer et generasjonsskifte på gården. Tallene kan derfor være påvirket av at flere kjøper bruk eller overtar etter andre bygslere og at færre overdragelser er del av generasjonsskifte på gården.

²⁵ Laslett 1972: 42.

tilstedeværelse fremkommer ut fra beslutninger som var ulike dem som gjelder når et barn giftet seg. Ulike holdninger til ugifte mødre i forskjellige områder kan også gjøre at det blir geografiske forskjeller i andeler barn utenfor ekteskap og dermed ulike grader av utvidete hushold. Et kommende barn var et sterkt incitament for giftermål. Hvis man i denne situasjonen allikevel forble ugift og søkte underhold hos sine foreldre, må det bety at hindringene for å stifte familie (økonomiske, sosiale, psykologiske e.l.) var for store.

Frem til slutten av 1800-tallet var de gifte barnas tilstedeværelse hovedsakelig del av en overføringsprosess på gården. Rundt 1900 finner man i tillegg døtre og yngre sønner som hadde giftet seg og som bodde hos foreldrene mens de ventet på å kjøpe eller rydde seg en ny gård:

I 1762 var det 17 sønner som ventet på å få overført husbonderetten fra foreldrene. I tillegg bodde det på Løvhaug (Undset) en svigersønn som var gift med den eldste datteren der. Han fikk husmannsplassen Røsten i 1768 av sin svoger som da hadde overtatt gården. Foruten et ukjent tilfelle, overtok alle gifte barna gården de bodde på i 1801.

To svigersønner dro etter å ha bodd på sin kones gård i 1865 til Amerika. Gunder Olsen som bodde som eldste sønn hos sine foreldre på Gammelstu Elvvaal må ha røket uklar med sine foreldre. Han fikk først en plass under gården, og det var den yngre broren Lars som overtok gården. Gunder tok senere gården tilbake på odel, men han klarte ikke det økonomiske utlegget og endte med å gå fallitt.²⁶ Dette viser at det var en fordel å holde seg inne med sine foreldre før overtakelse. De kunne hjelpe ved å selge gården billig. Det kunne bli dyrt å ta tilbake gården på odel.

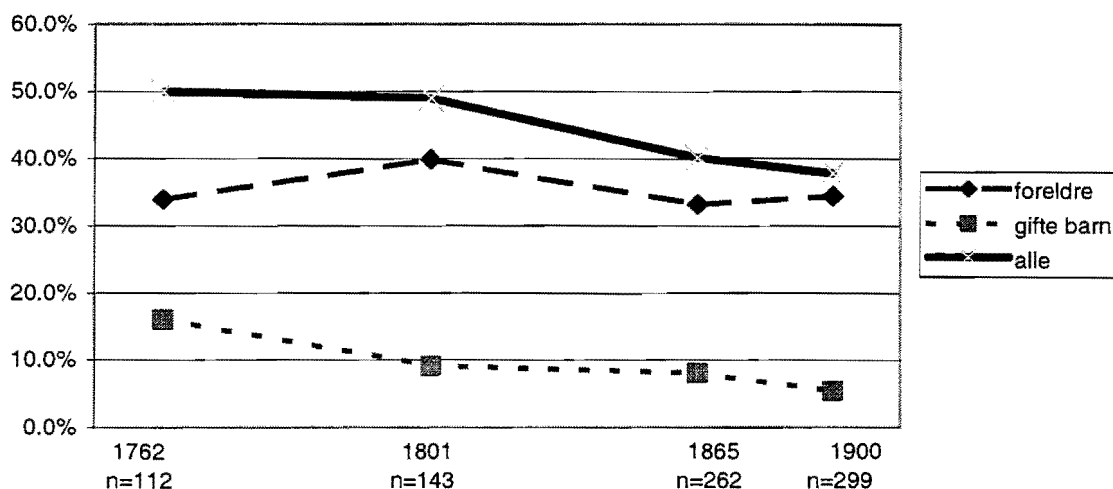
I 1900 var det 6 av 15 gifte barn som ikke overtok gårdsbruket. To av disse hadde flyttet tilbake til foreldrenes gård etter å ha bodd andre steder før. Dette er nok uttrykk for at man i en vanskelig tid har søkt tilflukt hos sine foreldre. Begge mennene arbeidet i skogen, mens deres koner bidro i husholdningen.

I 1762 og 1801 var barna som ventet på å overta gård jevnt fordelt mellom delene av prestegjeldet. I 1900 (5 av 10) og særlig i 1865 (12 av 19) var det derimot en overvekt av de gifte barna i *Engerdal*. I ett tilfelle var svigersønnen over 50 år. Det er trolig at det er forhold knyttet til Røros Verk som gjorde at man utsatte overføringen. Ved skiftet på gården trengtes det nyutstedelse av bygsel, og Verket kunne benytte anledningen til å øke brukerens forpliktelser. Midten av 1800-tallet var en vanskelig økonomisk tid for Engerdal, og man ventet nok i det lengste med å overføre gården for å hindre ytterligere utgifter.

I figur 4-4 er alle gårder der brukerfamilien var utvidet med foreldre eller gifte barn satt opp. Tre (1.1%) brukerfamilier i 1865 og seks (2.0%) i 1900 var utvidet med både foreldre og etablerte barn. Disse kommer med i prosentene både for *foreldre* og *gifte barn*, men bare en gang i *alle*.

²⁶ Bull 1940: 119 og 220.

Figur 4-4. Andel gårder med tilstedeværelse av brukerparets foreldre eller gifte barn

Samlet var det en nedgang fra 1762 til 1900 på rundt 12%-poeng i andelen utvidete gårder. Vi ser samtidig at det skjedde endringer mellom gårdbrukerfamilier som var utvidet med foreldre og gårdbrukere med gifte barn. Andelen gårdbrukere som hadde gifte barn boende falt med 11%-poeng, noe som tilsvarer den samlede nedgangen i andelen "tregenerasjonsgårder". Nedgangen kom på ulike tidspunkt. Mens det ble mindre vanlig at gifte barn bodde på gårdene mellom 1762 og 1801, holdt den samlede andelen utvidete gårdfamilier seg stabilt. Mellom 1801 og 1865 var dette byttet om. Da skjedde det kraftigste fallet i utvidelser med foreldre, mens utvidelser med gifte barn var like vanlig. Spørsmålet er om disse endringene skyldes demografiske forhold som dødelighet, giftemålsalder og omgifte og/eller om det er tidspunktet for generasjonsskifte som har endret seg.

4.4.2. Giftermål og overtakelse

Jeg har ikke direkte sett på sammenhengen mellom giftermål og overtakelse av foreldrenes gård. Datamaterialet gir ikke grunnlag for dette. Vi kan likevel få en liten oversikt over sammenhengen mellom giftermål og overtakelse ved å bruke Odd Nytrøens bok for Ytre Rendal. I hans gårds- og ættesaga gjengir han når eiendomstransaksjonene fant sted.²⁷ Her får man et inntrykk av at generasjonsskiftene på gårdene endret seg fra 1700- til 1800-tallet. Mens generasjonsskifter på 1800-tallet i stor grad skjedde på ett tidspunkt, ved at barna fikk skjøte på eiendommen og foreldre fikk føderåd, kunne overføring av gårder på 1700-tallet gå

²⁷ Nytrøen 1970.

over flere tiår. Åsetesarvingen kunne først få overført en del av gården. Foreldrene satt med den andre delen til de døde eller skiftet i levende live og tok føderåd. Det ser ut til at hver generasjon beholdt en ideell part i gården. Jeg har ikke funnet noe som tyder på at gården ble delt fysisk og at foreldre og barn drev hver sin enhet.²⁸ Det virker heller som at delingen ga hver generasjon en sikkerhet i gården, noe som for den eldre generasjonene av og til ser ut til å være et alternativ til føderåd. Dette kan vi se i et eksempel fra Søstu Hornset:

Jon Svendsen var 23 år gammel da han giftet seg i 1735. Da faren døde i 1742 fikk han bygselen på 5 skinn i gården, mens moren Kari Svendsdatter ble sittende på den andre halvparten. I 1744 ble mor og sønn eier av hver sin halvpart. Kari døde i 1768, og hennes 5 skinn gikk direkte til sønnesønnen Svend Jonsen. Han giftet seg først ved 29 års alder i 1774, og ble eneeier i 1777 da begge foreldrene døde.²⁹

For åsetesarvingen er det snakk om en gradvis overtakelsesprosess. I skifteprotokollen fra Nordre Otnes som jeg refererte til i kapittel 2 står det også at svigersønnen og datteren hadde vært som tjenestefolk på gården, selv om de hadde fått overført halve gården i 1753. Peder Helgesen ble aldri husbonde på Nordre Otnes. Ved skiftet gikk hele gården og husbondeansvaret direkte til hans sønn fra svigerfaren.³⁰

Praksisen med å overføre deler av gården, gjør det vanskelig å avgjøre når faren overlot *husbonderetten* til sønnen.³¹ Derimot kan vi se at den kommende brukeren var gift og hadde fått bruksretten til en del av gården før han fikk overført husbonderetten på gården. Det var ingen brukere i 1762 som var ugifte. Utover på 1800-tallet ble dette mer vanlig. I 1801, 1865 og 1900 var henholdsvis 5 av 64 (7.8%), 20 av 101 (19.8) og 24 av 115 (20.8%) av gårdbrukerne som hadde fått gården fra foreldrene, ugifte. Det er rimelig å anta at enda flere var ugifte på det tidspunktet de hadde fått overført gården. I de aller fleste tilfellene var det moren eller en søster som opererte som husmor frem til sønnen ble gift.

Martha Cecilie Gjølseth undersøker i sin hovedoppgave giftermålsalder etter paritet, dvs. hvor i søskenflokket man befant seg.³² Hun fant en klar forskjell mellom de eldste sønnene som skulle overta en gård, og deres yngre brødre. Denne var særlig sterk på slutten

²⁸ Om dette, se 2.3.1 Folketellingene (*Folketellingen 1801*).

²⁹ Nytrøen 1970: 670-673.

³⁰ Nytrøen 1970: 594.

³¹ Ved overføringen på Husum gård i Sogn, som Helland-Hansen refererer til var det ikke noe samsvar mellom overdragelse av gården, tinglysning av føderådskontrakt og overføring av husbonderetten. Sønnen fikk overdratt halve gården ved giftermålet. Seks år senere fikk han den andre halvparten, og det ble betinget føderåd for faren og hans kone. Likevel satt faren som husbond enda i fem år, da husmoren på gården døde. Først da skjedde husbondsskiftet som ble overvært av en amerikansk turist og som gjorde det berømt. (Helland-Hansen 1973: 166). Han refererer også en overdragelse fra Stor-Elvdal i 1722. Her overdro faren halve gården, men forbeholdt seg husbonderetten så lenge han levde (Helland-Hansen 1973: 167).

³² Gjølseth 2000: 101, figur 20.

av 1700-tallet, for deretter å bli mindre frem mot 1900. For de eldste sønnene fant hun en relativt stabil medianalder ved første giftemål på 29 år for personer gift mellom ca. 1760 og ca. 1900.³³

Gjelseths undersøkelsen dekker ikke forholdene rundt manntallet i 1762. Sølvi Sogner fant en noe lavere alder for *alle* førstegangsgifte bønder i perioden 1733-1780 enn 1781-1828.³⁴ Jeg har derfor sett på giftemålsalderen for dem som i 1762 hadde overtatt gården etter sine foreldre. Giftermålstidspunktet er som regel tilgjengelig i databasen, mens fødselsår er hentet enten fra bygdebøkene eller ved å beregne den utfra alderen som ble oppgitt ved personens død. Giftermålsalderen må derfor ses på som et cirkamål. Resultatet er en medianalder på 28 år. Det hadde altså ikke skjedd store endringer i åsetesarvingens alder ved giftermålet fra midten av 1700-tallet.

Når det gjelder dødeligheten, har Svenn-Erik Mamelund studert denne for perioden 1769-1900. For dem over 60 år virker dødeligheten å være relativt stabil, muligens med en liten nedgang for de eldre mennene frem mot 1900.³⁵ Evt. forskjeller i dødelighet på 1700-tallet vil i stor grad bli oppveid av den vanligere omgiftepraksisen. Mens det var rundt 20 % av de familieoverførte gårdene i 1762 (7 av 37) og 1801 (11 av 52) som hadde steforeldre på gården, var denne andelen marginal på slutten av 1800-tallet (3 av 74 i 1865 og 2 av 82 i 1900).

Tabell 4-5. Andel familieoverførte gårder med gifte barn i underordnet posisjon. Prosent.

	1762	1801	1865	1900
utvidede gårder	31.5 (17 av 54)	17.9 (12 av 67)	19.8 (19 av 96)	10.2 (10 av 98)

Kilde: Rendalsdatabasen

Hvis vi bare ser på de gårdene der utvidelsene var ledd i en overføringsprosess, kan vi derfor si noe om hvordan tidspunktet for overtakelse endret seg. I tabell 4-5 er andelen utvidete gårder der den yngre generasjonen var i underordnet posisjon satt opp. Mellom 1762 og 1801 skjer det et klart fall i andelen gårder der den yngre generasjonen ventet på å overta. Dette flatet ut mellom 1801 og 1865, men frem mot 1900 skjedde det igjen et fall.

³³ Gjelseth ser på tre kohorter bestemt av foreldrenes bryllupsdato. Det gjør at ikke alle gårdbrukersønner som blir gift mellom 1760 og 1900 er med i undersøkelsen, og at det er overlappinger mellom kohortene når det gjelder barnas bryllupstidspunkt.

³⁴ Sogner 1979: 336.

³⁵ S.-E. Mamelund, Mortality and life expectancy in Rendalen and Norway 1770-1900: period and cohort perspectives, *Scandinavian Population Studies*, vol 13, kommer: figure 15 og 16.

Utfra den relativt stabile dødeligheten for de eldre (kombinert med omgifte) tolker jeg tallene i tabell 4-5 som at den yngre generasjonen fikk en sterkere posisjon på gården. Det er mulig at vi i 1762 ser rester av en situasjon der faren satt som overhode helt til sin død, og at det først var da sønnen overtok.³⁶ I 1801 var det skjedd en endring. Gårdene var blitt overført tidligere enn før, og tidspunktet for giftermål og for overtakelse lå nærmere hverandre i tid. Det var f.eks. flere som hadde overtatt gården som ugifte, selv om både far og mor var i live.

I 1865 hadde den nedadgående trenden stoppet opp som følge av de utsatte overføringene i Engerdal.³⁷ I 1900 var det bare et fåtall gifte barn som ventet på å overta. Den yngre generasjonen overtok i stor grad i forkant eller i forbindelse med giftermålet. Rendalen var kommet til den situasjonen som områder i mer sentrale strøk hadde vært allerede hundre år før.

4.5. Oppsummering og videre utvikling

Sammenhengen mellom gårdoverføring og samboerskap mellom foreldre og gifte barn holdt seg helt frem til slutten av 1800-tallet. Andelen utvidete bondefamilier ble frem til da bestemt av andelen gårder som var blitt, eller var i ferd med å bli overført fra foreldre til barn. Når rekrutteringen til gårdmannsklassen i stor grad kom fra egne rekker, var det få foreldre som havnet utenom føderådsinstitusjonen etter å ha overført gården til sine barn. Dette gjorde at potensialet for andelen brukerfamilier som var utvidet med foreldre til en stor grad var oppfylt. Det var på intet tidspunkt (1801, 1865, 1900) mulig at andelen kunne vært høyere enn 45%.

I 1900 var det også andre prosesser som ledet frem til at tre generasjoner bodde på samme gård. Det var flere foreldre som flyttet til sine barn i alderdommen, og det var barn som giftet seg for deretter å bli boende på foreldrenes gård noen år, før de fikk eget utkomme. Den siste tendensen vi ser spor av, er at foreldre flyttet andre steder etter gårdoverføring.

I løpet av perioden var den formelle makten i ferd med å skifte fra den eldre til den yngre generasjonen. I denne prosessen var det ikke bare den eldste sønnen som presset på for at faren skulle si fra seg gården. Også de yngre sønnene kunne være delaktige. Martha Gjølseth viser at de yngre sønnene hadde en klart høyere giftermålsalder enn åsetesarvingen

³⁶ Beate Homlong fant for Etne at bare 25 % av selveierne og 45 % av leilendingene var begge foreldrene i live når de overførte bruket til egne barn i perioden 1716-1750. På 1800-tallet var begge foreldrene i live i over halvparten av tilfellene. Men hun fant også at konas død oftere var utløsende for generasjonsskifte enn mannens død.

³⁷ Uten Engerdal blir tallene for 1762: 28.8%, 1801: 17.2%, 1865: 10.4% og for 1900: 7.5%.

på 1700-tallet, men at denne var synkende utover på 1800-tallet.³⁸ Mens den eldste sønnen kunne gifte seg med den sikkerhet at han ville overta gården, måtte de yngre sønnene først skaffe seg et eget underhold. Her kunne arven etter foreldrene være viktig. På 1700-tallet ble denne først frigjort når skiftet i levende live døde. Fra slutten av 1700-tallet ble det stadig sterkere press for at faren skulle gi fra seg gården på et tidlig tidspunkt. Med lav dødelighet i Rendalen var det flere barn som vokste opp og ønsket en egen gård.³⁹ "De yngre barns problem" ble løst ved at forskudd på arv ble brukt til å kjøpe seg mindre gårder eller gårdparter (figur 3-2 og avsnitt 3.5.).

I 1930 var det skjedd store endringer i samboerskap mellom foreldre og gifte barn. Det var bare på 23% av gårdene at foreldre og gifte barn bodde sammen. De sammenlignbare tallene for Rendalen uten Engerdal var for 1762: 56.8%, 1801: 50.4%, 1865: 37.3% og 1900: 34.9%. Denne nedgangen skyldes i liten grad at en mindre andel gårder var overført fra foreldre til barn (avsnitt 3.6) Den viktigste årsaken var at foreldre var på gården etter et generasjonsskifte i bare 28% av tilfellene. Jeg har dessverre ikke mulighet til en nærmere undersøkelse av årsaken til denne kraftige nedgangen. Grunnene kan for det første være at det på flere gårder ikke var barn som kom til å overta. Brukeren var i ferd med å bli eldre, slik at hans foreldre allerede var døde. For det andre kan en større del av foreldrene ha flyttet andre steder etter overføring. Jeg har funnet at foreldre hadde tatt med seg føderåd og pensjoner til andre barn i Rendalen, og at disse gårdene var utvidet av den grunn. Det er også mulig at foreldre har flyttet ut av Rendalen. Det ser derimot ikke ut som at de hadde flyttet for seg selv. Det er få hovedpersoner som var oppført med føderåd. En siste mulighet er at den kommende brukeren aldri giftet seg, og at man ventet med å overføre bruket. På grunn av de vanskelige tidene i jordbruket etter 1. verdenskrig, var det mange som utsatte giftermålet. Det var også flere gifte barn som ventet på å overta bruket. Jeg tror ingen av disse teoriene alene kan forklare nedgangen gårder der foreldre og gifte barn bodde sammen frem mot 1930. Trolig er det en kombinasjon av alle tre.

³⁸ Gjelseth 2000: 101, figur 20.

³⁹ Mamelund *kommer*: figure 1b.

Hushold

5.1. Innledning

Problemstillingen i dette kapittelet er hvordan man ordnet seg så når det var flere generasjoner på gården. Hver generasjon kunne bo for seg og ha eget mathold, eller ha et fellesskap som omfattet både arbeid, måltider og husvære. Verdon mener at eget hus og hushold gir en autonomi som enhver voksen person vil etterstrebe, og at det hovedsakelig er økonomiske og aldersmessige begrensninger som gjør at man velger å bo sammen med andre. Spørsmålet er om materialet fra Rendalen gir støtte for et slikt syn.

I kapittel 2 hevdet jeg at instruksen som lå til grunn for inndelingen av *familier* i 1801 ikke kan sies å basere seg på felles forbruk. Inndelingen viser derimot om familiene på gården bodde i hvert sitt hus. Hovedvekten i dette kapittelet vil derfor ligge på tellingene i 1865 og 1900, der husholdsinndelingen baserer seg på felles forbruk.

5.2. Forskning omkring felles eller separate hushold

Forskere har i liten grad beskjeftiget seg med forskjeller i graden av to hushold på samme gård. I de fleste tilfeller har man nøyd seg med å konstatere at det eksisterte egne føderådshushold og dermed påvise at man i det gamle samfunn ikke bodde i store tregenerasjonsfamilier. Det er derfor få teorier som forklarer endringer over tid og forskjeller mellom områder i graden av separate hushold.

Hans Chr. Johansen fant at den lave andelen utvidete hushold i Danmark i 1801 ikke bare skyldtes høy giftermålsalder og høy dødelighet, men også at mange eldre flyttet i et eget hus etter at de hadde overgitt gården. For yngre eldre kunne dette skyldes at de fremdeles hadde små barn boende hos seg, men Johansen mente også at denne praksisen eksisterte som

en sosial norm, uten at han forklarte hvordan denne hadde oppstått.¹ Denne praksisen førte til at man ikke fikk en større andel utvidete hushold selv generasjonsskifter på gårdene ble vanligere og generasjonsoverlappingene ble lenger som følge av redusert dødelighet.²

Arne Solli antyder at forskjeller mellom kyst- og fjordområdet på Vestlandet med hensyn til felles eller separat hushold, kan skyldes ulik praksis ved overføring av bruk. Ofte fikk den påtroppende brukeren først overført en del av bruket, mens faren beholdt den andre delen til han døde. I kystområdet var disse enhetene i større grad økonomisk avskilte, selv om de juridisk sett ikke var det, og foreldre og arvingens familie har hatt egne hushold. I fjordområdet ble derimot de to delene drevet i fellesskap og de to familieenheterne hadde felles hushold.³

Joseph Zitomersky, som bygger på tidligere svensk forskning, mener å finne en økonomisk forklaring på felles og separate hushold. Eldre fra bondeklassen var i mindre grad enn eldre fra husmannsklassen i utvidete hushold, fordi de hadde råd til å bo alene. Det var ingen klar endring over tid. Andelen eldre gårdbrukere som hadde separat hushold var mindre i 1910 enn i 1880 i Tuna prestegjeld, mens den holdt seg konstant i Locknevi.⁴ Fra denne forklaringen med økonomiske muligheter til å bo alene slutter Zitomersky at "the fundamental norm in the past agrarian society was thus residential separation, not residential togetherness"⁵ og "in the social bargaining the achievement of personal autonomy appears to have been understood in spatial terms – and by both generations."⁶ Når man hadde mulighet til det, foretrakk folk å bo adskilt. Forholdet med to hushold på de største brukene og felles hushold på de mindre fant også Anna Jorunn Avdem for Lesja i perioden 1910-1930.⁷

5.2.1. Hushold i føderådsavtaler

Kjeld Helland-Hansen skiller mellom tre former for føderådsavtaler: brødkår, varekår og vinnekår. De to siste spesifiserer separat hushold for føderådsfolket, mens det første betyr at føderådsfolket er "på brødet hos" brukeren, altså i hans husholdning.⁸ *Brødkåret* er den eldste og mest landsomfattende føderådstypen. Denne var den naturlige når man ikke inngikk noen formell avtale, når avtalen var muntlig. Helland-Hansen mener at de underholdte på brødkår

¹ Johansen 1976: 141-142.

² Johansen 1988: 381.

³ Solli 1997: kap 6, s. 21.

⁴ Zitomersky 1987: 136-137.

⁵ Zitomersky 1987: 138.

⁶ Zitomersky 1987: 139.

⁷ Avdem 1984: 95.

⁸ Helland-Hansen 1997: 465.

hadde en mindre selvstendig stilling enn vare- og vinnekårsfolk. Dette er en tanke på linje med Verdon, og brødkåret var da også vanlig på små gårder og mindre bruk som ikke hadde råd til å føre to husholdninger.⁹

I takt med overgangen fra skifte- til skjøteform kommer nye og mer spesifiserte krav inn i avtalene. Ved *varekår* fører føderådsfolket egen husholdning og får naturalier og kjøpevarer fra kårtereren. I *vinnekåret* har kårfolket i tillegg en egen jordlapp eller skogteig som de benytter. Disse "brukelige kår" ble vanlig i tiden 1650-1750. Selv om egen husholdning inngikk i kåravtalen, ble dette ikke alltid fulgt i praksis. For det første kunne det være overgangsfenomener, der føderådsfolkene gikk fra vinne- til vare- og til slutt brødkår etter hvert som de ble eldre eller en av dem falt fra. For pleietrengende var brødkår ofte det eneste mulige, så lenge føderådet ikke var stort nok til å klare leie av tjenestejente e.l.

For det andre kunne vare- og vinnekåret være satt opp som et alternativ til brødkåret.¹⁰ Hvis arvingen gikk bort før føderådsfolket og nye brukere kom til gården, kunne man velge å føre egen husholdning. Et mer omfattende oppsett kunne også være en trussel for det yngre brukerparet hvis de ikke skikket seg overfor den eldre generasjon. På denne måten kunne foreldrene likevel hevde seg, selv om husbonderetten var overført til den yngre generasjonen. Helland-Hansen mener det avgjørende for hvilket opplegg man valgte, var brukets størrelse og det psykologiske forholdet mellom kårter og kårfolk.¹¹

Ifølge Einar Hovdhaugen holdt formen med å gå i brød med brukeren seg lengst på mindre gårder og husmannsplasser. I de eldste føderådskontraktene var dette nevnt først i kontraktene, mens andre naturalytelser var et alternativ hvis man ikke var fornøyd med å ha felles hushold. Senere ble denne rekkefølgen byttet om, slik at det primære blir egen husholdning.¹²

Beate Homlong påviste for Etne en endring i andelen føderådsfolk som hadde egne hushold fra 3 av 10 i 1801 til 8 av 10 i 1865 og 6 av 10 i 1900.¹³ Dette gjenspeiler seg i kårkontraktene som alltid var basert på at føderådstakeren skulle ha egen husholdning, ved å få vareytelser fra gårdsproduksjonen og som oftest et jordstykke til egenproduksjon i tillegg. Føderådstakerne endret sammensetning fra enslige gamle til middelaldrende ektepar som i

⁹ Helland-Hansen 1997: 466.

¹⁰ Helland-Hansen 1997: 471.

¹¹ Helland-Hansen: 1997: 10.

¹² Hovdhaugen 1984: 53.

¹³ Homlong 1995: 31.

større grad klarte seg selv. Når de ble syke og pleietrengende, ble de inkludert i brukerens hushold.¹⁴

Når det gjelder eget hus, har Helland-Hansen på bakgrunn av folketellingen i 1875 laget en oversikt over andelene føderådsfolk som har eget hus. Oversikten er laget etter innførsler i tellingslistene over personer innført som føderådsfolk og sidebygninger som ble kalt føderådshus eller kårstuer.¹⁵

Tabell 5-1. Kårhovedpersoner i kårhus, 1875

Fylke/amt	Antall kårhus	Føderådshoved- personer i kårhus	Føderådshoved- personer totalt ant.	Føderådshoved- personer prosentvis i hushold
Østfold	1	2	646	0,3
Akershus	12	33	1140	2,9
Hedmark	376	1058	3421	30,9
Oppland	631	1866	4019	46,4
Buskerud	81	189	1736	10,9
Vestfold	3	6	889	0,7
Telemark	9	23	1111	2,1
Aust-Agder	-	-	851	-
Vest-Agder	1	2	1672	0,1
Rogaland	115	268	3170	8,4
Hordaland	179	399	4809	4,1
Sogn og Fjordal	201	505	3951	13,0
Møre og Romsdal	692	1721	4975	34,6
Sør-Trøndelag	102	299	3164	9,4
Nord-Trøndelag	238	660	2464	26,8
Nordland	280	846	2533	33,4
Troms	55	133	892	14,9
Finnmark	-	-	33	-
Samtlige bygder	2976	8047	41475	19,3

Kilde: Helland-Hansen 1997: 540, Tabell 20

Antallet føderådshus er nok ikke helt pålitelig, men Helland-Hansen mener at oversikten er holdbar relativt sett. En del av forskjellene mener han ligger på det psykologiske plan. I Østfold, Finnmark og Agder spilte flettførselstradisjonen inn.¹⁶, mens i Ryfylke, Møre og Nordland kunne trangen til eget hus være sterk som følge av større ferdsel utenfor

¹⁴ B. Homlong, Demografiske og økonomiske føresetnader for kårskipnaden på 1700- og 1800-talet. Ein studie frå Etne, *Heimen*. 1997: 172.

¹⁵ Helland-Hansen 1997: 539.

¹⁶ Under flettføring overlater den som skal forsørges alt han eier til den som skal forsørge, og gjør seg *umyndig* (K. Østberg, *Føderåd, gjerder, norrøne bondevetokter*, bd. 7 i Kristian Østberg, *Norsk Bonderet*, Oslo 1932: 7). Dette gjør at man ikke kan ha noen egen økonomi men gikk i brød med brukeren.

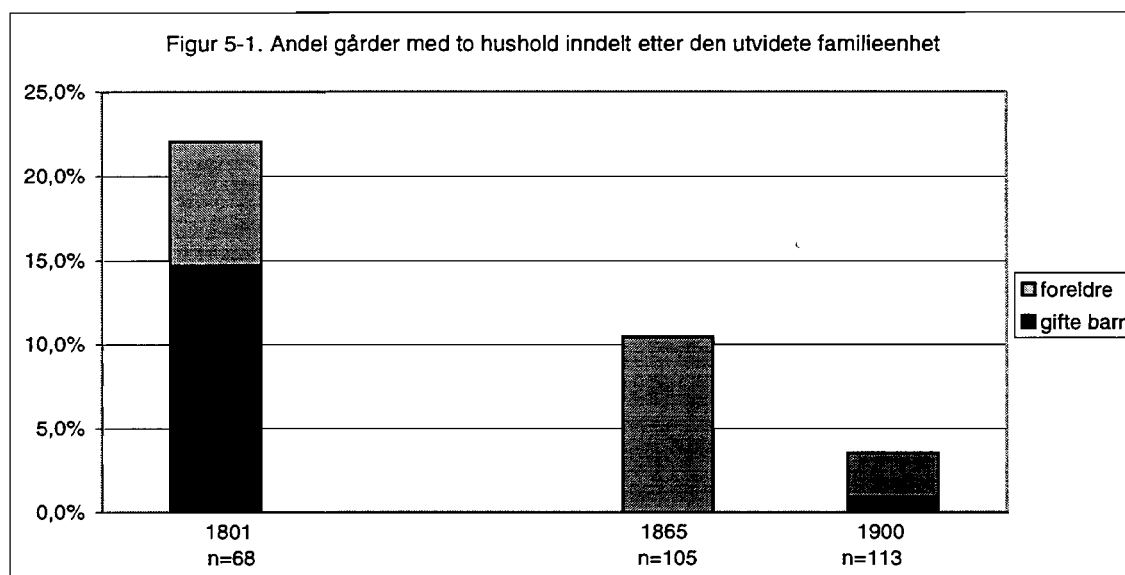
hjembygda og dermed et mer aktivt pengehushold. For Oppland og Hedmark følger han Eilert Sundts påstand om at det var vanlig å ha egne kårbygninger på de litt større bruk, og der tømmereskog fulgte gården.

Eget hushold betydde ikke nødvendigvis at føderådsfolkene hadde eget hus, eller omvendt.¹⁷ Ofte kunne kårboligen være et påbygg til hovedhuset, men kårfolk med eget hushold kunne også bare ha et eget rom. Det hendte at både de unge og gamle kokte på samme grue eller peis.¹⁸

5.3. To hushold på gårder i Rendalen

Vi så en svak nedgang i andelen gårder der foreldre og gifte barn bodde sammen. Spørsmålet er det også var en tilsvarende nedgang i andelen gårder der den eldre og yngre generasjonen hadde felles hushold. Man skulle vente at ønsket om autonomi økte frem mot det 20. århundre og at dette burde komme til uttrykk gjennom en ordning med to hushold på samme gård. Andre ordninger vil etter Verdens mening skyldes at det eksisterte hindringer for at dette kunne etterleves.

Figur 5-1 viser andelen gårder der foreldre eller gifte barn hadde eget hushold. Jeg har tatt med inndelingen i 1801 for sammenligningens skyld. I motsetning til i Etne var felles hushold helt dominerende. Man finner lite tegn til et sterkt autonomiønske i dette materialet.

¹⁷ Helland-Hansen 1997: 541.

¹⁸ Hovdhaugen 1984: 54.

Den meget lave, og til og med nedadgående andel gårder med separat hushold, kom overraskende på meg. Jeg hadde ventet å finne en større andel foreldre som hadde eget hushold, og hadde planlagt å foreta en testing av hypoteser om at felles hushold fantes på de mindre gårdene og der foreldrene var spesielt gamle. Jeg vil istedet søke en forklaring på hvorfor man i Rendalen ordnet seg med felles hushold. Jeg skal først undersøke de få gårdfamiliene som hadde valgt å bryte med områdets tradisjon og ordnet seg med to hushold under generasjonsskiftet.

5.4. Det lille mindretall

I tre av tilfellene i 1865 der foreldrene har eget hushold, har de ikke føderåd. I det ene tilfellet var det en utskilt husmannsplass, som svigerforeldrene hadde drevet før. Svigermoren bodde i et eget hus på plassen, og er i tellingen beskrevet som fattig. I de to andre tilfellene hadde foreldrene kommet til barnas gård etter at de måtte forlate den de selv drev. Det er mulig at de hadde egne midler å leve av, men det går ikke frem av tellingen. Begge bodde i hovedhuset på gården. I det tilfellet i 1900 der en svigersønn og hans familie hadde eget hushold, bodde de bare midlertidig på gården. Ekteskapet var ikke helt planlagt (de fikk først et barn utenfor ekteskap), og de bodde i drengestuen på gården til de fant noe permanent.¹⁹ I to andre tilfeller var foreldrenes føderåd fra en annen gård. Da var det også mer naturlig at føderådet ble nydt separat og ikke tatt inn i barnas husholdsøkonomi. Det er således kun åtte tilfeller i 1865 der føderådsfolk hadde eget hushold etter generasjonsskifte og bare ett føderådspår i 1900.

De åtte gårdene i 1865 hadde lite til felles. Størrelsemessig var det alt fra små til de største gårdene, og alle deler av Rendalen var representert. Føderådsfolkene var ikke spesielt unge. De fleste var over 70 år. Det var overvekt av enker, og avspeiler den generelle fordelingen av føderådsfolkene. Det var bare ett tilfelle der føderådsfolkene hadde barn boende hos seg, men dette var to voksne sønner som arbeidet som håndverkere. En føderådsenke forsørget et barnebarn, og kan ha valgt eget hushold av den grunn. For et føderådspår var mannen opprinnelig fra Åmot og kona fra Ringebu. De kan ha tatt med seg skikken med eget hushold derfra. Dette var i så fall et personlig ønske, for andre innflyttere har valgt felles hushold. Det ser i grunnen ut til at det var personlige og helt spesielle forhold som gjorde at man valgte separate hushold. Et meget spesielt tilfelle finner vi på gården

¹⁹ De kom etterhvert til en mindre gård. Kona døde tidlig og mann og barn flyttet til Amerika (Bull 1940: 65).

Nordre Snerten i Søndre Elvdal i Engerdal, som viser motstanden fra brukeren mot at føderådsfolkene tok ut ytelsene i et eget hushold, når dette truet gårdens økonomi:

Hans Halvorsen som hadde ryddet Nordre Snerten, døde i 1837. Året etter giftet den eldste sønnen Halvor seg. Han fikk senere bygsel på gården. Likevel giftet enken Ingri Jonsdatter seg i 1840, nær 50 år gammel med Halvor Halvorsen (han var ikke i slekt med Hans Halvorsen). I 1865 var så Halvor Hansen bruker, moren Ingri hadde føderåd, mens Halvor Halvorsen er oppført som "inders, tømmerhugger og tømmerfløder". Alle bodde i samme hus. Det spesielle er at ved siden av Ingri og Halvor står det at "dette ægtepar spiser ikke ved samme bord". Først trodde jeg at det var en angivelse av at Ingri og Halvor ikke hadde felles hushold med brukerparet. Men etter nærmere tankegang forstod jeg setningen som at ekteparet Ingri og Halvor ikke spiste sammen. Ingri som hadde føderåd på gården skulle nyte dette sammen med brukerparet. Det var ikke godtatt at hun tok ut midler til et eget hushold sammen med Halvor eller at han kunne spise sammen med brukerparet av deres mat. I bygdeboken for Engerdal står det at det lenge hadde vært konflikt mellom Halvor Hansen og Halvor Halvorsen. Halvor Hansen klaget i 1849 over at stefaren hadde nedsatt seg på gårdens seter og benyttet dennes oppdyrkede jord og en del av utmarksslåttene.²⁰ Halvor Halvorsen ser altså ut til å ha forregnet seg da han giftet seg med Ingri. Han hadde vel regnet med å få bygselen, men da denne gikk til stesønnen forsøkte han å bruke seteren istedet. I 1865 har stesønnen ikke sett noen grunn til å inkludere stefaren i sin husholdning, og han har muligens tatt penger for losjen. Dette ser kanskje spesielt ut, men det var en vanskelig økonomiske situasjon i Søndre Elvdal på midten av 1800-tallet, der brukere på andre gårder måtte sende mødre på legd. Halvor Hansen kunne derfor ikke inkludere enda flere i sin husholdning, eller risikere at moren tok ut føderådet i en egen husholdning sammen med mannen.

Den ene gården i 1900 ble drevet av en ugift sønn og med en tjenerstand på fire. Derfor er det litt spesielt at foreldrene hadde føderåd og bodde i en egen føderådsbolig. ti år senere var faren død, og moren hadde gått inn i sønnens hushold. Begge foreldrene var fra Rendalen, så det er vanskelig å se noen kulturell forklaring. Gården var relativt stor, men uansett var denne gården helt spesiell i 1900.

5.5. Eget eller felles hus?

I sin beskrivelse av bygden kommer Jacob Breda Bull inn på hvordan man ordnet seg på gården ved et generasjonsskifte. Under en diskusjon om de unges kjønnsliv og sammenhengen mellom ekteskap og tilgangen på jord skriver han om føderådet:

"... "Føderådet" i sin østerdalske Form med særskilt "Stue" for de gamle og særskilt Avtækt av et rikeligt Kvantum Ernæringsmidler hjalp senere til paa bedste Maate at bevare Slæktens Sammenhæng og Samholdsfølelse. Føderådsfolkene blev paa denne Vis ikke den daglig generende Tyngsel i den nye Gaardeiers Stue, men nærboende Raadgiverer med erfaren Hjælp for de unge i mangel snever Vending; ..."²¹

I følge Breda Bull var det vanlig praksis i Rendalen at de eldre hadde et eget hus. Han antyder også at de eldre hadde varekår som de brukte særskilt fra brukerparet på gården. Dette

²⁰ Andersen (red.), bind II 1966: 45-46.

²¹ Bull 1919: 114.

rimer dårlig med det jeg hittil har vist. Spørsmålet er om føderådsfolkene hadde eget hus selv om de ikke hadde eget hushold.

5.5.1. Boligstruktur og byggeskikk i Nord-Østerdal

I løpet av den perioden vi undersøker, skjedde det en omlegging av husmassen på gårdene i Nord-Østerdal. Fra husrike tun, der hvert hus hadde sin spesielle funksjon, til gårder med færre og større våningshus og driftsbygninger. Byggeskikken på gårdene hadde endret seg.²²

Ved tellingen i 1801 kunne en middels stor gård ha oppimot 20-30 hus. Lafteteknikken var dominerende, og det var lettere å bygge mange små hus enn ett stort. Små hus som lå spredt, var også lettere å vedlikeholde og bytte ut når råteskader oppstod. Husene var samlet rundt to tun, inntun og uttun, der uttunet var omgitt av driftsbygninger, og hvor dyrene ble foret om vinteren.

Gårdene hadde to stuebygninger, en sommerstue og en vinterstue. Disse var stort sett like, og hadde formen etter det Sundt kalte den "akershusiske" stue, og som i Østerdalen heter "østerdalsstue". Sommerstuen var ofte et gammelt hovedhus, som gikk over til å bli sommerstue, når en ny ble bygget. Denne kunne dermed også brukes om vinteren. Østerdalsstuen hadde som regel to rom; en stor stue med benker langs veggene, og en kleve eller kove. Over kleven var det gjerne en ramn (kvist) som ble brukt til sovested. Stua kunne bli utbygd i lengderetningen, med det som ble kalt en bakstue. De fleste funksjonene foregikk i "allrommet". Her lagde man mat, spiste, sov og arbeidet.

Hvordan folk ordnet seg på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet, er det ikke lett å få en oversikt over. Jeg antyder at 1801-tellingen anga eget hus når det bodde et gift par der. Hvis denne tolkningen er riktig, ser det ut til at man tok i bruk sommerstuen når en ny generasjon giftet seg og fikk egne barn. Om føderådsfolkene hadde egne hus, er det vanskeligere å slutte ut fra materialet. Kun 5 av 55 føderådsfolk er utskilt som egen *familie*, og dermed indikert med eget hus. Flere føderådsfolk kunne likevel hatt eget hus uten at dette kommer til uttrykk i familieinndelingen. Det som taler imot dette, er at på halvparten av gårdene i 1801 var føderådsfolkene fremdeles gift. Disse kunne vært markert som egen familie hvis de hadde hatt et eget hus. Når man tok i bruk flere hus på gården, er det ikke urimelig å anta at det var tjenestefolk og innerster som ble plassert utenfor hovedhuset. I Breda Bulls roman *Herr Samuel* bodde f.eks. budeia på Broen-Berge i fjøset hos kuene.²³

²² Dette og følgende avsnitt bygger på Spangen 1993: 35-37 og 45-59.

²³ J. B. Bull, *Herr Samuel*, i *Romaner og folkelivsskildringer* 1, Oslo 1977 (6. utg.).

Breda Bull nevner ellers føderådsfolks bosted to steder i sitt skjønnlitterære forfatterskap. I *Ættens øde* bor den gamle føderådskonen på Hagen i koven som vender inn mot stua, der hun kan følge med på det som foregår i "allrommet".²⁴ I *Glomdalsbruden* derimot flytter faren ut av hovedhuset og inn i sommerstua, da sønnen skulle overta og en ny kone kom til gården.²⁵ Jeg vil anta at det vanlige var at føderådsfolket bodde sammen med brukerpåret i hovedhuset på gården. Først når brukeren hadde mange barn, eller flere av hans søsken eller svigersøsken var på gården, tok man i bruk flere hus. Det kunne, som følge av spesielle forhold selvfølgelig være unntak fra denne regelen.

De første to etasjes våningshusene kom fra slutten av 1700-tallet.²⁶ Disse var påbygde østerdalsstuer med svalgang, såkalte loftsstuer. Først utpå 1800-tallet kom de store toetasjes hovedbygningene, med innvendig trapp, kjøkken, spiskammers og storstue i første etasje og flere soverom i andre. De enkelte rommene fikk sine spesielle funksjoner. Dette kunne bety en økning i privatlivet ved at soverommene ble skilt ut fra kjøkken og oppholdsrom, men fremdeles måtte mange sove på samme rom og dele seng. Det var sjelden de store våningshusene fikk tilbygg med egen inngang, kjøkken og stue, som trønderlåna kunne få.

De øvrige husene på gården gikk også gjennom en forvandling. De ble større, men færre. Med rasjonalisering i landbruket fikk man den store "enhetsbygningen", der låve og fjøs var i samme bygning. Da ble det enklere å fore dyrene om vinteren, når man slapp å bære foret fra ett hus til et annet. Det siste leddet i rasjonaliseringen var møkkakjelleren. Stall og sauefjøs kunne like gjerne være i enhetsbygningen som i et eget hus. Bygningene ble nå samlet i et firkantet tun.

I 1865-tellingen ble bebodde hus på gårdene angitt. Men man førte bare opp antall hus, og ikke hvor folk bodde. Med både tjenere, losjerende og føderådsfolk på gården blir det derfor vanskelig å avgjøre hvem som bodde sammen. I kapittel 2 diskuterte jeg plassering av gårdens personer i ulike hushold, når bare antall hushold er angitt. De samme prinsippene gjelder for plasseringen av personer i ulike hus. Man kan ofte få hjelp av den husholdsinndelingen som er gitt, der personer med eget hushold også vil være de samme som hadde et eget hus. Problemene oppstår når antall hus og husholdninger er ulike. Jeg har derfor undersøkt føderådskontraktene som var i bruk i 1865 for å se om eget hus er nærmere angitt for føderådstakerne. Hovedsakelig anga man bare "varmt Huus" når føderådsfolkene hadde felles hushold med brukeren, noe som ikke angir hvor de faktisk bodde. Jeg har derfor måtte

²⁴ J. B. Bull, *Ættens øde*, i *Romaner og folkelivsskildringer* 8, Oslo 1977 (6. utg.).

²⁵ J. B. Bull, *Glomdalsbruden*, i *Romaner og folkelivsskildringer* 3, Oslo 1977 (6. utg.).

²⁶ Det følgende bygger på Spangen 1993: 33-37 og 61-71.

forholde meg til generelle antakelser. Jeg har angitt at foreldre eller gifte barn hadde eget hus, så lenge de hadde egen husholdning. Ellers har jeg ført den utvidete familieenheten i eget hus så lenge de ikke måtte dele huset med flere personer de ikke var i slekt med. Da har jeg heller antatt at personene som ikke var i slekt med den utvidete brukerfamilien brukte det andre huset. Ut fra en slik utskilling får vi at i ti tilfeller har foreldre eller gift barn bodd i et annet hus enn brukeren. I åtte av disse tilfellene var det snakk om føderådshus. Tre av de åtte hadde ikke eget hushold, men dette var gifte par.

Denne lave forekomsten av føderådshus blir bekreftet av folketellingen i 1875, der det er nærmere angitt hvem som bor i husene på gården. I 1875 bodde fem av 67 foreldre med føderåd i eget hus. Disse ble ikke kalt føderådshus, men derimot "veslestue", "øvre bygningen", "lillestuen" og "bagstuen".²⁷ Statistikken fra folketellingen i 1875, som Helland-Hansen benyttet, anga bare tre føderådshus i hele Nord-Østerdal.²⁸ Dette blir et for lavt tall, men egne føderådshus likevel var en sjeldenhet i forhold til områder som resten av Hedmark, Oppland og Møre og Romsdal (tabell 5-1).

I 1900 er instruksen for navnsettingen av sidebygningene sterkere, og her heter husene "føderådshus" i 4 av 6 tilfeller. De andre angivelsene er "sidebygning" og "drengestubbygning". I 81 tilfeller bodde barn og foreldre med føderåd i samme hus. I tre tilfeller var det et føderådspar som bodde alene, mens de øvrige tre var enkemenn. Selv om det er flere føderådsenker, bodde disse aldri alene. I 1875 var denne fordelingen mere spredt, der også enker hadde eget hus, men de hadde da barn boende hos seg. Eget føderådshus var ikke noe som nødvendigvis kjennetegnet de store gårdene. Selv en liten gård som Trebekk (skyld 45 øre) hadde eget føderådshus, mens på gårder med skyld på over 20 mark bodde føderådsfolket i det samme huset som ungfolket. Dette gjenspeiler nok boligstrukturen på gårdene der de største brukene som regel hadde store toetasjes bygninger, mens mindre gårder måtte holdes seg til den gamle østerdalsstuen. Både de små og de store gårdene hadde likevel flere bolighus på gården i form av vinterstue og sommerstue.

I Rendalen ser det hele tiden ut til at de ulike generasjonene har foretrukket å bo i samme hus. Dette er klart forskjellig fra områder lenger syd i Østerdalen og i Gudbrandsdalen. En kan derfor spørre seg hvilken tanke gårdbrukerne hadde med å bygge de husene de gjorde. Amund Spangen gir ikke noe annet svar på endringene som skjedde i byggeskikken annet enn at det var et nytt ideal som ble forbeholdt de noe større

²⁷ Begrepet "bagstue" kan tyde på at dette ikke var et frittstående hus, men et påbygg til den gamle østerdalsstuen, med egen inngang og derfor opptegnet som et eget hus.

²⁸ Gjengitt i Helland-Hansen 1997: 540.

gårdbrukerne.²⁹ Endringene som skjedde med de andre husene på gården, forklares derimot med moderniseringen av landbruket fra midten av 1800-tallet med større vekt på husdyrhold, og med et ønske om å rasjonalisere driften.³⁰ I Rendalen hadde prestegården og lensmannsgården store toetasjes våningshus allerede på 1700-tallet.³¹ Rendalsbøndene har sikkert hatt disse som forbilde når de fra midten av 1800-tallet brukte den økte inntekten fra skogen til å bygge nye hus på gården.

Spørsmålet er om de store husene var et forsøk på å holde familien boende i samme huset, samtidig som man imøtekom ønsker om privatliv ved at rommene fikk sine enkelte funksjoner, eller var det bare en måte å vise sin status og formue på, der det i ettertid var naturlig at alle bodde. I østerdalsstuene hadde de enkelte generasjonene etterhvert fått egne soverom, etter utvidelser enten i høyden eller i lengden. I de store husene var det heller spesialiserte rom som kjøkken, finstue og dagligstue som hadde kommet til.³² Likevel kan en si at de nye husene ga større muligheter for et privatliv som kanskje utsatte en prosess der eget hus og eget hushold ble det ønskelige. Mens det bare var to av 54 gårder der føderådsfolkene hadde eget hushold i 1930, var det hele 15 tilfeller der de hadde eget hus. Et økende ønske om privatliv hadde begynt å melde seg i mellomkrigstiden, men man hadde fremdeles ikke gått vekk fra tradisjonen om å ha felles hushold.

5.6. Makt og autonomi i husholdet

Med en så sterk praksis med felles hus og felles hushold vil en tro at det var helt uproblematisk at flere generasjoner levde sammen. Jacob Breda Bull fant bare to tilfeller der det var strid mellom føderådsfolk og deres barn om føderådsavtalen.³³ Helland-Hansen nevner likevel at det felles husholdet kunne føre til uenighet mellom de to husmødrene: "Fordi den intimeste kontakten fant sted på kjøkkenet mellom den gamle og den unge husmor, var det også her kjevlet og kjeklingen var verst, særlig når ungkona var svigerdatter."³⁴ Spørsmålet er hvem som hadde størst bestemmelsesrett av de to.

²⁹ Spangen 1993: 71.

³⁰ Spangen 1993: 33

³¹ Prestegården ble bygget opp på 1740-tallet etter at Rendalen ble eget prestegjeld i 1741. Hovedhuset ble bygget i "toetages Embetsgårdsstil" (Bull 1940: 162). Lensmannsgården fikk toetasjes hovedbygning på slutten av 1800-tallet som fremdeles brukes (Nytrøen 1970: 656).

³² Spangen 1993: 71.

³³ Bull 1919: 115. Dette var i "1731, da Jon Simensen *Sjøli* blev negtet to lass Høi av sin Svigerdatter, og i 1759, da Jens Pedersen *Fonnaas* jager sin Stedfar Haagen Pedersen og hans Hustru ut i et Ildhus og fratar ham en av hans 3 Kjør. I begge Tilfælder fik Føderaadsfolkene med Glans Retten paa sin Side."

³⁴ Helland-Hansen 1997: 737.

5.6.1. To husmødre i husholdet

I Gro Holms *Løstølsfolket* som omhandler en bygd på Vestlandet fra midten av 1800-tallet finner vi dette avsnittet etter at ungkona, som nettopp har giftet seg med gårdssønnen Lars, ser at mannen og svigerfaren flytter brudesengen fra bua og inn i stua:

”..., og då gjekk eg innatt i bua til han Lars og spurte om vi verkeleg skulle liggja i stova med dei gamle.

”Er det noko rart i det? Vi kan då ikkje elda på to stader,” sa Lars.

(...)

Eg greide ikkje gå inn i stova, eg visste korleis det ville gå, og ein ting stod klårt for meg, det var vermor som styrde og stelte, ho trong ikkje spørja nokon.

Derfor gjekk eg ut i hagen til krøtera og gav meg til å stulla med dei. Ho vermor var flink, det hadde eg alt sett. Ho kom snart til å sjå gale med alt eg gjorde. Å leggja opp mot henne nytta nok ikkje. Det var vanskeleg var det.”³⁵

Her knyttes spørsmålene om autonomi og bosituasjonen sammen. For svigerdatteren blir det å dele hus og kjøkken med svigermor det samme som stadig å bli passet på og overvåket. Det er klart at man kunne lære mye viktig av en dyktig husmor, men hun kunne også bruke denne kunnskapen til å holde den nye kona på plass, og styre husholdet etter sitt forgodtbefinnende. Når mye ble styrt etter gammel vane og skikk, tok det tid å sette seg inn i hvordan man utnyttet ressursene på den enkelte gården. Skikkene kunne variere fra bygd til bygd og fra gård til gård, og det var ikke alltid like populært å ta med seg andre skikker. ”Ein skulle ta skikken der ein kjem.”³⁶ For å endre på ting og hevde sin rett trengte man støtte fra mannen på gården. Men det var ikke sikkert man fikk den hvis det dreide seg om vaner han var vant til, eller forhold han ikke forstod.

Det er også interessant at beslutningen om felles hus blir tatt uten ungkonas medvirkning. Også i Nord-Østerdal ser dette ut til å være vanlig. Et folkeminne fra nabokommunen Alvdal fra begynnelsen av 1900-tallet sier at ”den som flyttet inn på en gard, hadde ingen rettigheter, men mange plikter. [...] Når yngre folk overtok gardsdrifta, var det sjelden de hadde mer for seg sjøl enn et eget soverom. Utover det var alt felles, den enkelte verken skulle eller burde ha altfor store krav til egen råderett.”³⁷ Det var nok særlig ungene som ble offer for kontroll. Disse skulle helst ikke ta med seg skikker utenfra, men følge dem som fantes på gården. I slike tilfeller beholdt svigermoren makten, ved at det var

³⁵ G. Holm, *Løstølsfolket*, Oslo 1951: 15.

³⁶ Hovdhaugen 1984: 108. Dette kunne gjøre at man heller ikke skulle ta med seg egne skikker selv om disse ikke direkte brøt med tradisjonen på gården.

³⁷ I. M. Nyeggen og G. Steigen, *Om daglig liv i Alvdal i nær fortid*, Alvdal 1996: 5.

hun som hadde erfaringen og kunnskapen om den enkelte gårdens drift. I enkelte tilfeller kunne hun også nekte svigerdatteren innsikt i sin omfattende kunnskap. En gårdeier jeg snakket med fortalte denne historien: Hennes farmor hadde rundt 1900 kommet til svigerforeldrenes gård. De hadde allerede overført gården til sønnen og tatt føderåd. Den nye husmoren var fra Sunnmøre og lærerdatter, og hadde lite erfaring fra gårdsdrift. Hennes svigermor var i tillegg en meget bestemt dame, som, blir det fortalt, stilte klokken frem om morgenen og tilbake om kvelden, slik at arbeidsdagen ble to timer lenger. Alle visste om dette, men ingen turte å si noe. Svigermoren så ingen grunn til å gi slipp på kontrollen i huset, og dette fikk ungkona føle. Da hun fødte sitt andre barn, flyttet hun tilbake til Sunnmøre og ble der i to år.³⁸

Vanskelighetene med å komme til en gård hvor det allerede fantes en husmor, har også Anna Jorunn Avdem poengtert i sin avhandling fra Lesja. Selv om det i et lokalt ekteskapsmarked var små kulturelle avstander mellom skikker og gjøremåter, var det alltid noen ting som var annerledes fra gård til gård:

”Å nei, i veit kje, i. Det var nå kje så greit, det, nær n skull bu så aldelest innpå enan som her, så...”

- Ja, budde dökk ihop?

”Ja.”

- Så da laut du tepasse deg slik som døm va van ved hå det da?

”Å ja da, i laut nok det! – Men det vart nå kje så lengje. Det vart nå vel kje atn et par-tri år ho livde, mor hass Iver.”³⁹

Her bodde altså svigermor sammen med brukerparet, noe som førte til at det kunne bli konflikter rundt husmorrollen, og det var ungkona som fikk tilpasse seg. Men på Lesja var det som før nevnt et skille mellom store og små gårder, ved at de store gårdene hadde separate føderådshushold. Avdem antyder i tråd med Verdon, at føderådskoner med eget hushold hadde en bedre posisjon fordi de holdt frem med husmor- og lederrollen også etter brukerskiftet.⁴⁰ Denne lederrollen kunne hun beholde når føderådene var så store at det trengtes ekstrahjelp til å behandle dem,⁴¹ men ellers kunne det fort bli en degradering å flytte ut fra hovedhuset inn i en mindre stue. Dette tap av prestisje sporet Liv Emma Thorsen hos

³⁸ Muntlig kilde. Michel Verdon hevdet at giftermålsalderen for kvinner som giftet seg med gårdbrukere holdt seg lav fordi svigermoren lettere kunne føre kontroll med en ung svigerdatter. Martha Gjølseth har undersøkt bondebruders alder etter brudgommens paritet. På slutten av 1700-tallet var giftermålsalderen lavere for de som giftet seg med åsetesarvingen, men utover på 1800-tallet var det liten forskjell på kvinners giftermålsalder etter mannens paritet (Gjølseth 2000: 108, figur 25). Det er derfor lite som tyder på at Verdon har rett i sin hypotese.

³⁹ Avdem 1984: 284.

⁴⁰ Avdem 1984: 312.

⁴¹ Avdem 1984: 248. Avdem viser til et tilfelle der ugifte barn var hjemme hos moren, etter at en annen sønn hadde giftet seg og tatt over bruket.

dagens gamle som ble avskåret av svigerdatteren for arbeid i fjøset og ble sittende igjen med barnepass istedet.⁴² Selv om bestefedre var gode å ha som barnepassere, ga det større prestisje for dem å bidra i det produktive arbeidet. Det var der husmoren kunne vise seg fram og få anerkjennelse fra familie og nærmiljø.

Selv om den yngre generasjonen formelt overtok driften av gården, og det tidligere enn før, behøvde ikke det bety at de overtok den fulle styringen av gården i praksis. I motsetning til det berømte husbondeskifte på Store Husum i Indre Sogn,⁴³ forble eldstemann sittende i høyetet livet ut.⁴⁴

Beate Homlong hevdet i sin oppgave fra Etne, at det var den *eldre* generasjonen som nøt godt av avdelte hus.⁴⁵ I Nord-Østerdal er det lite som tyder på at det var den eldre generasjonen som hadde ønske om eget hus og egen husholdning. Skikken og ønsket om fellesskap i boformene stod sterkt til langt ut på 1900-tallet, og det ble sett på som noe nymotens greier at unge brukerpar skulle ha eget hus og egen husholdning så sent som 1950-tallet.⁴⁶ Det tok likevel en god stund før det ble vanlig med eget føderådshushold. Øyvind Nilsen Nøhr har studert familiemedlemmers deltaking i eldreomsorgen i perioden 1960-1984 for en del av Ytre Rendal (Sjøli og Nyberget krets). Han fant at det først var i 1984 at det var vanligere at de eldre bodde i et eget hushold (gangavstand fra barn og svigerdøtre) enn å ha felles hushold med barna.⁴⁷ Den sterke tradisjonen knyttet til et daglig fellesskap bekreftes også av de føderådskontraktene fra midten av 1800-tallet jeg har sett på.

5.6.2. Hus og hushold i føderådskontrakter fra Rendalen

Jeg undersøkte opprinnelig føderådskontraktene med det formål å avgjøre føderådsfolkenes bosituasjon i folketellingen 1865. Derfor sentrerer utvalget av kontrakter seg fra 1835 til 1865. Tilsammen har jeg sett på 41 tinglyste føderådskontraktene som var virksomme i 1865.

Det primære i kontraktene er felles hushold. For de aller fleste kontraktene begynner beskrivelsene av ytelsene med "Saalenge mine Foreldre [...] forbliver paa mit Brød og i min

⁴² Thorsen 1993: 175.

⁴³ Jeg har beskrevet gangen i husbondskiftet i note 30 i kapittel 4. En amerikansk turist overvar når den eldste sønnen overtok husbondeverdigheiten etter faren. Det skjedde ved en symbolsk handling der faren forlater høyetetplassen til fordel for sønnen (Helland-Hansen 1997: 17).

⁴⁴ Helland-Hansen 1997: 631 og Nyeggen og Steigen 1996: 5. Helland-Hansen sier at føderådsfolkenes sosiale posisjon kan vises gjennom bordplassering (Helland-Hansen 1997: 742).

⁴⁵ Homlong 1995: 141.

⁴⁶ Muntlig kilde.

⁴⁷ Ø. N. Nøhr, *Aldring og omsorgssystemer i endring. En bygdegeografisk studie fra Rendalen kommune*, Meddelelser fra Geografisk Institutt, Universitetet i Oslo, Ny kulturgeografisk serie nr. 20, Oslo 1987: 130, tabell 10.9

Husholdning forsyner jeg Dem med ...",⁴⁸ eller lignende formuleringer. Deretter følger generelle beskrivelser om forsvarlig mat og drikke, klær og sko, varmt hus, sengeklær o.l. Bare ved ytelsene som ikke kom fra gårdens produksjon, men måtte kjøpes inn, ble kvantumet nærmere spesifisert. Det samme gjaldt pengeytelsene.

Det sekundære i kontraktene var separat hushold. Dette punktet åpner med formuleringer som denne: "Saafremt mine Foreldre ikke finder sig fornøiet at være paa Brød med mig, har de Ret til at sætte egen Huusholdning, og til dette ...".⁴⁹ Deretter følger klare angivelser av de ytelsene som skal gis og hvilke hus og ting på gården de kan benytte. Dette har form av verekår, og det er ofte betydelige tilskudd foreldrene skal ha. Jeg har ikke påtruffet kontrakter der foreldrene ønsker å drive deler av gården selv, så det var opptil gårdens brukere å sørge for at føderådsfolkene fikk de nevnte ytelsene. Føderådsfolkene var ikke forpliktet til å hjelpe til i gårdens arbeid.

Det sekundære oppsettet synes rart hvis tanken hele tiden var å ha felles hushold. Da skulle en ikke trenge et forbehold om separat hushold. Et opplagt forhold er at det var en sikkerhet hvis sønnen skulle miste eller selge gården og det kom nye brukere som ikke var i slekt med føderådsfolket. Da kunne det være greit å ha større grad av privatliv, og kanskje ta med seg føderådet til andre barn, som vi har sett eksempler på. Det kan også være at tillegget som mer var myntet på offentligheten. Føderådskontrakten ble på bakgrunn av dette sekundære forholdet taksert til en viss årlig verdi. Denne heftelsen gjorde gården mindre verd og mindre attraktiv for andre, hvis det skulle gå ut med sønnen, og gården havnet på tvangsauksjon. Den lave verdien ville gjøre det lettere for familien å kjøpe gården tilbake.

Mulighet for separat hushold kunne også være aktuelt mellom foreldre og barn. Kontraktenes form viser at det var opp til foreldrene om de ville ha felles eller separat hushold. Det kunne ligge et økonomisk press i kontraktene som følge av at foreldrene kunne sette opp et eget hushold og ta ut hele føderådet hvis de ikke var fornøyd med den måten de ble behandlet på. Inge Krokrann forteller i *Det store hamskiftet i bondesamfunnet* hvordan de gamle kunne beholde kontroll over gården gjennom føderådet: "Det hende òg at dei eldre bremsa for utviklinga ved å truge med at dei ville "ta kåret" sitt, dersom dei yngre freista å setja i verk noko av det som dei eldre mislikte."⁵⁰ Det ble sikkert også bemerket i bygda at den eldre generasjonen flyttet for seg, som en konsekvens av at de to husmødrene ikke kom overens. Et slikt brudd med gamle tradisjoner ble ikke vel ansett. For den eldre generasjonen

⁴⁸ Statsarkivet i Hamar, Nord-Østerdal pantebok 3b, s. 604, nr. 11.

⁴⁹ Statsarkivet i Hamar, Nord-Østerdal pantebok 3b, s. 604, nr. 11.

⁵⁰ Krokrann, *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*, Oslo 1976 (2. utg): 65.

kunne felles hushold således være en måte å hevde medbestemmelse i gårdens drift, de lettere ble avskrevet fra ved å bo for seg selv.

5.7. Konklusjon

5.7.1. Oppsummering

Foreldre og gifte barn som bodde på samme gård hadde et fellesskap både i arbeidsforhold og ellers i det daglige liv. Folketellingene 1865 og 1900 viser at generasjonene i de aller fleste tilfeller hadde felles hushold. Det er stor sannsynlighet for at dette også var tilfellet i 1762 og 1801. Det ser derimot ut til at bosituasjonen hadde endret seg. I 1801 var det ikke plass til to familier i de små østerdalsstuene, og under generasjonsskifte på gården tok man derfor i bruk flere hus. Selv om det nødvendigvis ikke var et mål i seg selv førte byggingen av de store hovedhusene fra midten av 1800-tallet til at foreldre og gifte barn i større grad ble boende i samme hus. Økonomien spilte liten rolle. Man hadde to hus på gården (sommerstue og vinterstue) som kunne bli brukt hvis dette var ønskelig. Under generasjonsskifter på gården hadde det felles husholdet to husmødre. Det var ventet at ungkona gikk inn under svigermorens styre, i det minste i starten, for å lære gårdens skikker og stell. Det sjelden til konflikter fordi hver i husholdet visste hvilken plass de skulle ha. I mellomkrigstiden ble det mer vanlig med eget føderådshus, mens egne føderådshushold først ble dominerende frem mot våre dager.

5.7.2. Forklaring av felles hushold

Den eldre generasjonens ønske om å beholde en viss kontroll med gårdens og husets drift også etter at de formelt hadde sagt fra seg overhodeposisjonen, kan være en forklaring på at man valgte en ordning med felles hushold på tross av de spenninger dette kunne fremkalle. Men dette kan ikke være den eneste grunnen. Det virker lite trolig at eldre personer i Etne eller på de store gårdene på Hedmarken hadde et helt annet forhold til makt og autonomi enn i Nord-Østerdal.

Helland-Hansen brukte forskjellige forklaringer knyttet til tradisjoner og økonomisk utvikling for å forklare forskjellene i kårboliger i ulike landsdeler. Jeg tror heller ikke at det finnes én forklaring som gjelder for alle områder og til alle tider. Når det gjelder forskjellene mellom Rendalen og Etne kan disse spores i alle fall tilbake til 1700-tallet. I begge områdene

var det vanlig å dele gårdene under generasjonsskiftet. I Rendalen skjedde dette bare på papiret, mens det i kystområdet som Etne tilhørte ofte var en reell deling.⁵¹ Atskilte forbruksenheter var en konsekvens av atskilte produksjonsenheter. I Etne vil jeg anta at man foretrakk atskilte produksjonsenheter fordi en viktig del av næringstilgangen, fisken, lå utenfor den eiendomsretten som fulgte gården. Det var naturlig at inntekter som ikke kom fra gårdens produksjon heller ikke gikk inn i en felles økonomi. Ståle Dyrvik viste for Nord-Norge på begynnelsen av 1900-tallet at fiske var en aktivitet som ungdom og de unge voksne beskjeftiget seg med, senere i livet i forbindelse med jordbruk, for så til slutt å bare forsørge seg av jorden.⁵²

I Rendalen kom derimot det meste av inntektene utenfor jordbruket fra skogen, som var underlagt gården. Dermed var det mer naturlig at alle i familien arbeidet sammen og hadde en felles økonomi. Disse ulike tradisjonene ble sementert utover på 1800-tallet. Først fra midten av 1900-tallet gjorde mekaniseringen i landbruket og overgangen til pengehusholdet det naturlig at man brøt med gammel praksis og fikk to hushold også på gårdene i Rendalen. Da var de gamle ikke lenger like aktive i den daglige driften på gården, og den yngre generasjonen kunne lettere forlange en atskilt økonomi.

⁵¹ Homlong 1995: 95. Homlong behandler i dette henseende bare 1800-tallet. Da skjedde 1/3 av bruksdelingene ved at ved at en enhet ble overført til egne barn, mens de eldre satt med den andre som levebrød i alderdommen. Arne Solli påpekte at for kystområdet i sin undersøkelse ble enhetene oppfattet som økonomisk atskilte, mens de for fjordområdet (som i Rendalen) ble drevet i fellesskap (Solli 1995: kap 6, s. 21.).

⁵² S. Dyrvik, *Farmers at Sea: A study of Fishermen in North Norway*, *Journal of Family History*, 1993: 355.

Konklusjon

Tema for denne oppgaven er husholdsinstitusjonen i Rendalen i tidsrommet fra 1762 til 1900, med vekt på forholdet mellom brukerparet og deres gifte barn. Gården var eksistensgrunnlaget for brukerfamilien, og var avhengig av ung arbeidskraft. Gårdbrukeren sikret arbeidskraften ved at sønnen giftet seg og overtok gården. Det var viktig å gi sønnen betingelser for overdragelsen som gjorde at han ble værende på gården og som sikret gårdens videre velstand. Åsetesarvingen overtok ofte mens faren enda var arbeidsfør. Føderådsordningen gjorde at foreldrene kunne overdra gården, samtidig som de var sikret underhold og omsorg livet ut. Gjennom føderådskontrakten beholdt foreldrene likevel en viss kontroll med gårdens drift. Tidspunktet for overdragelse var bestemt av mange forhold, og endret seg i løpet av perioden jeg har studert. Dette ser ut til å være styrt av økonomiske forhold, der også hensynet til de yngre sønner spilte inn.

I 1762 var det få yngre sønner som hadde etablert seg som gårdbrukere i Rendalen. Jordmarkedet var begrenset og det var lovbestemte begrensninger for oppdeling av gårder frem til 1769. Yngre sønners mulighet til å drive en gård i Rendalen var å bli nyrydder i Engerdal eller gifte seg med en gårdbrukerenke. Det var derfor et flertall av gårdene som ble overført fra foreldre til barn (tabell 3-1, 1762). Faren ble sittende lenge som bruker før han pensjonerte seg og overførte gården til eldste sønn som gjerne var gift (4.4.1., tabell 4-5). Med stadig større mulighet for å kjøpe seg gård i Rendalen mellom 1762 og 1801 (figur 3-1) ble presset på faren for å si fra seg gården større. Presset kunne komme både fra åsetesarvingen og yngre sønner som ønsket forskudd på arv for å etablere seg andre steder. Andelen gårder med både foreldre og gifte barn var like stor i 1762 som 1801, men i 1801 var det flere tilfeller der den yngre generasjonen hadde overtatt.

Utover på 1800-tallet var det flere sønner som vokste opp som følge av redusert spedbarns- og barnedødelighet. Mulighetene for å flytte til byene og til Amerika var frem til midten av 1800-tallet begrenset, så de fleste måtte sikre seg levebrød innenfor jordbruket.

Dette førte til et press på jordressursene, som også ble forsterket ved at innflyttere kjøpte gård i Rendalen. Presset ble hovedsakelig løst ved utskilling av gårdparter, med en fordobling av antallet gårder mellom 1801 og 1865. Samtidig var det et stadig økende salg av gårder. Dette førte til at færre gårder ble overført fra foreldre til barn, og andelen gårder der to generasjoner bodde sammen sank derfor frem mot 1865.

At gårdbrukeren i større grad overførte gården til den neste generasjonen mens både han og husmoren fremdeles var i live, er et generelt trekk i jordbrukssamfunnet i denne perioden. I siste halvdel av 1800-tallet oppdaget både åsetesarvingene og yngre sønner de muligheter som hadde åpnet seg for dem andre steder. I stedet for å drive gård flyttet stadig flere fra gårdbrukerklassen enten til Amerika eller til byene. Dette gjorde at folk fra lavere sosiale lag kunne kjøpe seg en mindre gård eller husmannsplass og bli småbruker. På de store og mellomstore gårdene overtok den eldste sønnen tidlig. På de minste gårdene hadde de eldre sønnene gjerne flyttet ut, mens en yngre sønn ble igjen og tok over gården når foreldrene ble gamle.¹

Med lav dødelighet og en høy andel gårder som ble overført fra foreldre til barn, bestod en forholdsvis stor andel gårder av tre generasjoner. Det som likevel skilte Rendalen klart fra andre området var husholdsstrukturen under generasjonsskiftet. Her hadde de to generasjonene i mye høyere grad felles husholdning enn det som er vanlig å finne andre steder. For å utnytte gårdens ressurser var det nødvendig at hele familien bidro i gårdens produksjon. Dette fellesskapet i arbeid var kombinert med fellesskap ellers i det daglige liv. I motsetning til på de store gårdene på Hedemarken var tjenestefolkene i Rendalen også en del av dette fellesskapet i og med at de spiste sammen med husbondfolket. Likevel bodde barn som ventet på å overta gården i stor grad i eget hus i 1801, da husene på gården gjerne var svært små. Fra midten av 1800-tallet ble det imidlertid vanlig å bygge store toetasjes våningshus. Da fikk hele det utvidete familiehusholdet plass i samme huset.

Den sterke tradisjonen i Rendalen for å ha felles hushold holdt seg også etter 1900. Da tjenerholdet ble mindre på slutten av 1800-tallet måtte gårdens arbeidskraft i større grad dekkes av brukeren og hans familie. Føderådsfolket hadde som regel flere yrkesaktive år igjen når de frasa seg gården. De var viktig arbeidskraft for de nye brukerne inntil de fikk barn som kunne delta i gårdens arbeid. Føderådsfolket hadde ingen arbeidsplikt, og det var derfor viktig

¹ Erik Solem som har sett på "yngsteretten" hos blant annet samene, mener at primogenitur (eldste sønn overtar gården udeelt) er et utslag av press på jordressursene. Når det derimot er rikelig med muligheter andre steder er det mer naturlig at de eldste flytter ut og etablerer seg andre steder, særlig hvis familiens ressursgrunnlag er lite (Solem 1928).

å ha et godt forhold til dem for å kunne regne med deres arbeidskraft. De gamle brukerne var nok mer enn behjelpelige. De så helst at det gikk godt med gården de selv hadde bygget og brukt, og som de selv skulle høste føderåd av. I første halvdel av 1900-tallet ble det vanligere at føderådsfolkene hadde eget hus, selv om det felles husholdet ble opprettholdt. Etter siste krig gjorde den tekniske utviklingen gårdsbrukene klarte seg med mindre arbeidskraft. Den eldre generasjonen kunne i større grad pensjonere seg etter overføringen. Da brøt det unge gårdbrukerparet med tradisjonen og krevde hus og hushold atskilt fra den eldre generasjon.

Vedlegg A

The basic postulates of an atomistic set of axioms for the study of Western living arrangements

Aim: Explaining extraregional variability in the study of residential composition in terms of limits of residential growth.

A definition

- 1 Residence is an activity around which 'residential groups' (or households) are formed;

Methodological requirements

- 2 In the study of residential groups, we must identify our 'residential atoms', the minimal components from which all residential groups are built.,
- 3 Ermisch and Overton's 'minimal household units' (retranslated as 'minimal residential units', or MRUs), will constitute our residential atoms;
- 4 These units are minimal because the coresidence of individuals forming a given MRU needs no explanation (in most cases, is culturally dictated);
- 5 Hence, when studying households comprising more than one MRU, a simple description of household composition does not suffice; to get a usable typology, we need to add the dimension of interactions, or power configuration between coresiding MRUs;
- 6 This propels us out of residence into economic and domestic activities (where power games are played out);

A social-psychological axiom

- 7 Any adult who is normally constituted psychologically will want to run his or her everyday life; hence adulthood spells a desire for everyday economic and domestic autonomy - on the understanding that adulthood is also culturally defined and difficult to demarcate, and that autonomy is a matter of degree;

Inserted into a set of cultural axioms

- 8 The division of labour is of the utmost importance where men regard most economic activities as their preserve, since this can easily lead to intergenerational strife between

father and sons. To give our axioms greater scope, however, we shall retain only a quasi-universal feature of division of labour in European populations, namely that women usually execute most domestic activities;

- 9 The individual appropriation of houses or of parts of houses, either through straightforward ownership or through the payment of a rent, means that the MRU to whom the house belongs, and especially the woman within that MRU, will feel entitled to dictate the domestic activities of all other coresiding MRUs;
- 10 Therefore, the economic subordination of the married son, when he has to live with his parents, translates into the domestic subordination of his wife to her mother-in-law;
- 11 Furthermore, economic and domestic equality, even if theoretically possible, are rarely perceived as such by the parties concerned;
- 12 As a result, all cohabitation of MRUs is intrinsically conflictual in the European context;

The axioms proper

- 13 Hence, all MRUs shun cohabitation and seek residential autonomy (the fundamental element of an atomistic set of axioms);
- 14 Therefore, all cohabitation of MRUs not married to one another is problematical and has to be accounted for;
- 15 All cohabitation of MRUs thus results either from the application of coercion, the operation of hindrances, or both;
- 16 Coercions result mostly from the manipulation of inheritance, but can only operate in the presence of hindrances (no viable alternative source of work);
- 17 The level of subordination that can be exacted from MRUs who are kept at home through coercion depends on a certain number of factors, among which are to be found the gender and age of the adult members of the MRUs, as well as the size of the MRU;
- 18 The level of subordination that can be exacted from MRUs who are kept at home through coercion depends on a certain number of factors, among which are to be found the gender and age of the adult members of the MRUs, as well as the size of the MRU;
- 19 One hindrance transcends any culture, however, and that is ageing. In order to fulfil their desire for autonomy, MRUs must be physically able to do so, and cannot do so as they get older. This, in fact, is one of the main reasons why parents often attempt to coerce children into staying at home after marriage;
- 20 Finally, there are also extraresidential forces at play to coerce MRUs into cohabitation, and these are the state, or overlords.

Vedlegg B**Grunnlagsdata for figurer**

Tabell B-1. Grunnlag til figur 3-1. Andeler overførte gårder fra familie eller ikke-slektninger. Prosent

	1762	1801	1865	1900
familie	87.8 (72 av 82)	70.9 (83 av 117)	63.9 (129 av 202)	58.4 (146 av 250)
ikke-slekt	12.2 (10 av 82)	29.1 (34 av 117)	36.1 (73 av 202)	41.6 (104 av 250)

Kilde: Tabell 3-1

Tabell B-2. Grunnlag til figur 3-2. Andeler overførte gårder fra familie etter størrelse på gården. Prosent.

	1801	1865	1900
under 1/3	50.0 (18 av 36)	65.1 (28 av 43)	35.8 (24 av 67)
1/3 – 2/3	64.3 (27 av 42)	64.8 (46 av 71)	53.9 (48 av 89)
over 2/3	97.6 (40 av 41)	67.1 (53 av 79)	79.6 (74 av 93)

Kilde: Rendalsdatabasen

Tabell B-3. Grunnlag til figur 4-1 og 4-2. Gårdbrukerforeldres posisjon på tellingstidspunktet. Prosent.

	1801	1865	1900
død	16.8 (24 av 143)	19.5 (51 av 262)	16.7 (50 av 299)
hos barn	13.3 (19 av 143)	15.3 (40 av 262)	12.0 (36 av 299)
hp gårdbruker	5.6 (8 av 143)	3.8 (10 av 262)	3.3 (10 av 299)
flyttet	16.8 (24 av 143)	21.0 (55 av 262)	21.1 (63 av 299)
usikker	2.8 (4 av 143)	2.7 (7 av 262)	3.0 (9 av 299)
hp annet	2.8 (4 av 143)	1.5 (4 av 262)	6.0 (18 av 299)
ikke-slekt	2.1 (3 av 143)	3.1 (8 av 262)	3.3 (10 av 299)
på gården	39.9 (57 av 143)	33.2 (87 av 262)	34.4 (103 av 299)

Kilde: Rendalsdatabasen

Tabell B-4. Grunnlag til figur 4-3. Andeler gårder der brukerfamilien er utvidet med foreldre. Prosent.

	1801	1865	1900
under 1/3	31.9 (15 av 47)	27.4 (23 av 84)	18.4 (18 av 98)
1/3 – 2/3	38.8 (19 av 49)	33.7 (28 av 83)	35.4 (35 av 99)
over 2/3	48.9 (23 av 47)	42.2 (35 av 83)	50.0 (49 av 98)

Kilde: Rendalsdatabasen

Tabell B-5. Grunnlag til figur 4-4. Andeler overførte gårder fra familie eller ikke-slektninger. Prosent.

	1762	1801	1865	1900
foreldre	33.9 (38 av 112)	39.9 (57 av 143)	32.1 (84 av 262)	32.4 (97 av 299)
gifte barn	16.1 (18 av 112)	9.1 (13 av 143)	6.9 (18 av 262)	3.3 (10 av 299)
begge			1.1 (3 av 262)	2.0 (6 av 299)
totalt	50.0 (56 av 112)	49.0 (70 av 143)	40.1 (105 av 262)	37.8 (113 av 299)

Kilde: Tabell 3-1

Tabell B-6. Grunnlag til figur 5-1. Andeler gårder der den utvidete familieenheten har eget hushold etter den underordnete generasjon. Prosent.

	1801	1865	1900
foreldre	76.9 (5 av 55)	11.9 (10 av 84)	3.1 (3 av 97)
gifte barn	9.1 (10 av 13)	- (0 av 10)	- (0 av 11)
begge		33.3 (1 av 3)*	16.7 (1 av 6)**
totalt	27.3 (15 av 68)	10.5 (11 av 105)	3.5 (4 av 113)

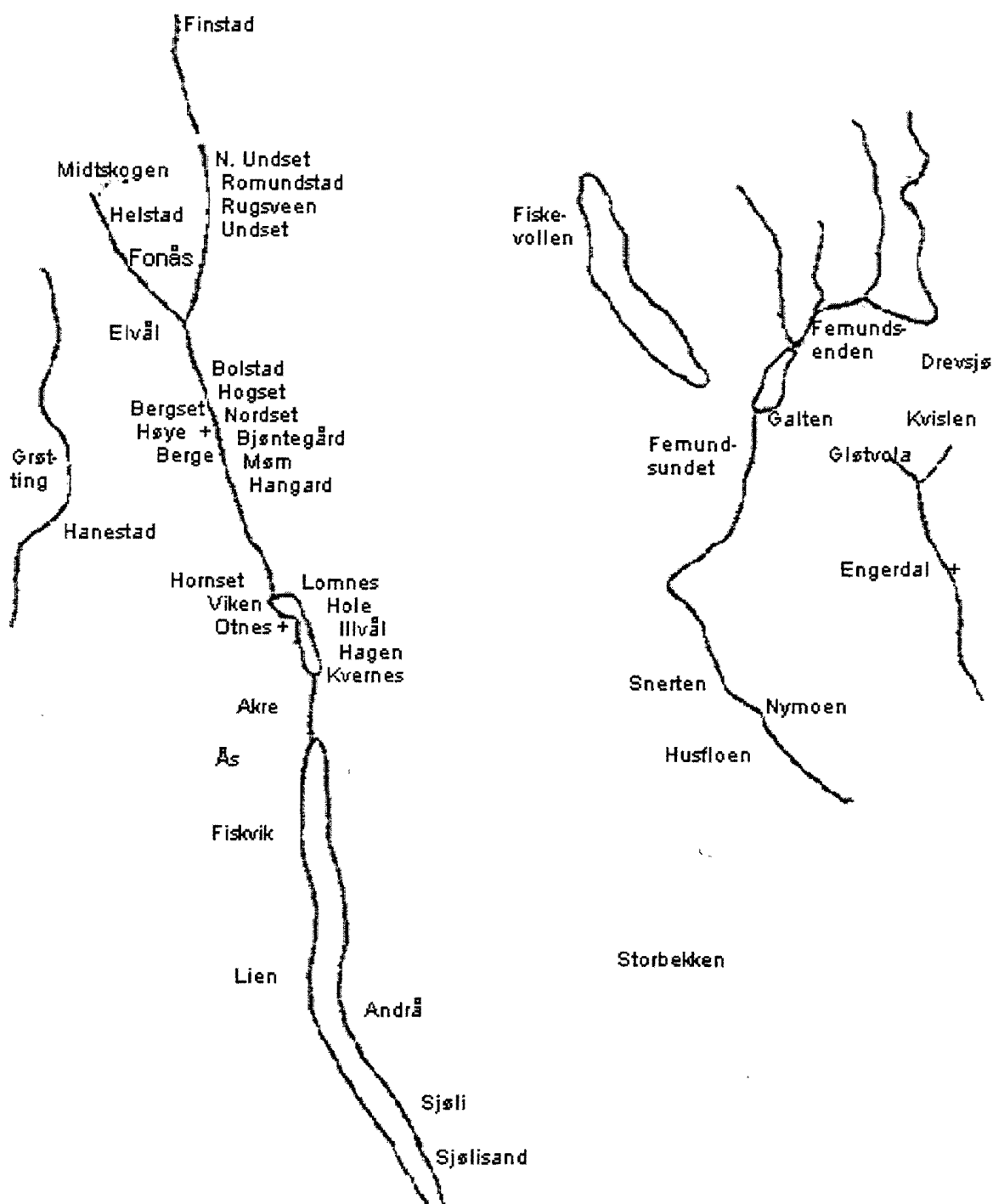
Kilde: Rendalsdatabasen

* Foreldrene har eget hushold

** Det gifte barnet har eget hushold

Vedlegg C

Kartskisse over Rendalen

Kilder og litteratur

Uttrykte kilder

RIKSARKIVET

Folketellingen av 01.02. 1801, Rendalen (kopi).

Folketellingen av 31.12.1865, Rendalen (mikrofilm).

Folketellingen av 01.12.1930, Øvre Rendalen og Ytre Rendalen (avskrift ved Leonard Jansen for Sølvi Sogner).

Institutt for sammenlignende kulturforskning, Gardskipnad bygd.

STATSARKIVET I HAMAR

Folketellingen av 03.12.1900, Øvre Rendal og Ytre Rendal.

Sorenskriveren i Solør og Østerdal:

Skifteprotokoller 11-12 (avskrift ved Sølvi Sogner).

Sorenskriveren i Sør-Østerdal og Østerdal:

Pantebøker 5-6.

Skifteprotokoll 8.

Sorenskriveren i Nord-Østerdal:

Pantebøker 1-4.

MUNTlige KILDER.

Uformelle samtaler med nåværende og tidligere gårdbrukere og gårdkoner i Alvdal og Tynset kommuner .

Oppslagsverk

Norsk historisk leksikon, Oslo 1990.

Litteraturliste

Andersen, Ottar (red.)

1966 *Bygdebok for Engerdal*, Bind I-II, Elverum.

1969 *Bygdebok for Engerdal*, Bind III, Elverum.

Appel, Hans Henrik

1999 *Tinget, magten og æren. Studier i sociale prosesser og magtrelasjoner i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense.

Avdem, Anna Jorunn

1984 *... gjort ka gjerast skulle. Om arbeid og levekår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930*, Oslo.

Bengtsson, Tommy

1992 *Den demografiska utvecklingen i de nordiska länderna 1720-1914*, Lund papers in economic history, Lund.

Berg, Arne

1968 *Norske gardstun*, Oslo.

Berkner, Lutz K.

1973 *The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An 18th-Century Austrian Example*, in Michael Gordon (ed.), *The American Family in Social-Historical Perspective*, New York.

1975 *The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure*, *The Journal of Interdisciplinary History*.

Carlsson, Sten

1977 *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället*, Uppsala.

Bull, Jacob Breda

1916 *Rendalen. Dens historie og bebyggelse. Del 1*, Kristiania.

1919 *Rendalen. Dens historie og bebyggelse. Del 2*, Kristiania.

1940 *Øvre Rendal. Gårdenes og slektenes historie*, Oslo.

1977,1 *Herr Samuel*, i *Romaner og folkelivsskildringer 1*, Oslo (6. utg.).

1977,2 *Herr Samuels rike*, i *Romaner og folkelivsskildringer 2*, Oslo (6. utg.).

1977,3 *Glomdalsbruden*, i *Romaner og folkelivsskildringer 3*, Oslo (6. utg.).

1977,4 *Ættens øde*, i *Romaner og folkelivsskildringer 8*, Oslo (6. utg.).

Daugstad, Gunnlaug

1999 *Til odel og eige? Slektskap, jord og arv på gardsbruk i ei vestnorsk bygd*, Hovudfagsavhandling, Institutt for sosialantropologi, Universitet i Bergen.

Dyrvik, Ståle

1971 *Befolkningsutvikling og sosiale tilhøve i Etne prestegjeld 1665-1801*, Hovudfagsoppgåve i historie, Universitetet i Bergen.

1983 *Historisk demografi*, Bergen.

1986 *Hushaldsutviklinga i Norge 1800-1920*, i E. Ladewig Petersen (red.), *Familien i forandring i 18- og 1900-tallet & mødeberetning*, Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984, bind III, Odense.

- 1987 *Om giftarmål og sosiale normer. Ein studie av Etne 1715-1801*, Artikler i etnologi, Institutt for etnologi, Oslo.
- 1993 *Farmers at Sea: A study of Fishermen in North Norway*, *Journal of Family History*.
- Dyrvik, Ståle et al.
- 1979 *Norsk økonomisk historie 1500-1970, band I 1500-1850*, Bergen-Oslo-Tromsø.
- Dørum, Knut,
- 1994 *Eiendomsretten til jord 1600-1800*, *Heimen*.
- 2000 *Slektssarv og marked*, *Historisk Tidsskrift*.
- Egerbladh, Inez
- 1989 *From Complex to Simple Family Households: Peasant Households in Northern Coastal Sweden 1700-1900*, *Journal of Family History*.
- Eggset, Alf
- 1981 *Kulturskatt eller gammalt "ræl" – om byggeskikk og bygningsvern*, i *Årbok for Nord-Østerdalen 1981*.
- Elklit, Jørgen
- 1969 *Folketellingen 1845*, Bind I-II, Århus.
- Eriksson, Ingrid and John Rogers
- 1978 *Rural Labor and Population Change*, Uppsala.
- Fure, Eli
- 1986 *Gamle i flergenerasjonsfamilier - en seiglivet myte?*, *Historisk tidsskrift*.
- Folketeljinger i Noreg*, <http://www.hist.uib.no/arkivverket/tellingdok.htm>.
- Gaunt, David
- 1976,1 *Familj, hushåll och arbeidsintensitet*, *Scandia*.
- 1976,2 *Människans villkor: replik till Sune Åkerman om ett ekologisk synsätt*, *Scandia*.
- 1977 *Pre-Industrial Economy and Population Structure*, *Scandinavian Journal of History*.
- 1983,1 *The Property and Kin Relations of Retired Farmers*, in Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett (eds.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge.
- 1983,2 *Familjeliv i Norden*, Stockholm.
- 1987 *Rural Household Organisation and Inheritance in Northern Europe*, *Journal of Family History*.
- Gaunt, David and Orvar Löfgren
- 1981 *Remarriage in the Nordic Countries: The Cultural and Economic Background*, in J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci and S. Sogner (eds.), *Marriage and remarriage in Populations of the Past*, London.
- Gjelseth, Martha Cecilie
- 2000 *Relasjonsdatabaser som verktøy i en historisk-demografisk studie*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Hagen, Sæming Sæmingsen
- 1981 *Dagbok fra Ytre Rendal 1859-1863*, i *Årbok for Nord-Østerdalen 1981*.

Hajnal, John

- 1965 European Marriage Patterns in Perspective, in Glass, D. V. & Eversley, D. E. C. (eds.), *Population in History*, London.
- 1982 Household formation pattern in historical perspective, *Population and Development Review*.

Hangard, L. S.

- 1950 *Øvre Rendalen Pleiehjem. Beretning 1900-1950*, Flisa.

Hansson, Börje

- 1977 *Österlen – Allmoge, köpstadsfolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm.

Helland-Hansen, Kjeld

- 1973 Kårskipnaden, i *Nærsamfunnet i historisk lys*. Utvalde artiklar frå "Heimen" i 50 år, Oslo.
- 1997 *Føderådsordningens historie i Norge*, Riksarkivaren, skriftserie 3, Oslo.

Hellspong, Mats och Orvar Löfgren (red.)

- 1972 *Land och stad*, Lund.

Higley, Lisbeth

- 1976 *Husholdningsstruktur i Ullensaker i 1801 og 1865*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Holm, Gro

- 1951 *Løstølfolket*, Oslo (ny utg. 1978).

Homlung, Beate

- 1995 "...i vores eiende lemstue.." *Kårskipnaden i Etne 1716-1901*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- 1997 Demografiske og økonomiske føresetnader for kårskipnaden på 1700- og 1800-talet. Ein studie frå Etne, *Heimen*.

Hovdhaugen, Einar

- 1984 *På kår*, Oslo.

Johansen, Hans Chr.

- 1970 Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800, *Historie, Jyske Samlinger*, Aarhus.
- 1975 *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, Odense.
- 1976 The Position of the Old in the Rural Household in a Traditional Society, *Scandinavian Economic History Review*.
- 1988 Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder. *Historie. Jyske Samlinger*, Aarhus.

Johansen, Hans Chr., Per Madsen og Ole Degn

- 1993 *Tre Danske Kystsamfund i Det 19. Århundrede*, Odense.

Kjellmann, Gunilla,

- 1981 *De gamlas bostad – fattig-åldringskulturen*, Lund.

Kneppen, Alf Steinar,

- 1976 *Giftermål og sosiale ulikheter i Ullensaker fra 1730-åra til 1840-åra*, Hovedoppgave i historie, Oslo.

Krokann, Inge

- 1976 *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*, Oslo (2. utg).

Kälvermark, Ann-Sofie,

- 1977 The Country That Kept Track of Its Population: Methodological Aspects of Swedish Population Records, *Scandinavian Journal of History*.

Langholm, Sivert

- 1974 Historie på individnivå, *Historisk tidsskrift*.

Larsen, Henning Nygård,

- 1976 Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede, i Hans Chr. Johansen (red.), *Studier i Dansk befolkningshistorie 1750-1850*, Odense.

Laslett, Peter,

- 1972 Introduction: the history of the family, in Peter Laslett and Richard Wall (eds.), *Household and family in past time*, Cambridge.
 1973 The Comparative History of Household and Family, in Michael Gordon, (ed.), *The American Family in Social-Historical Perspective*, New York.
 1977 Laslett, Peter, Characteristics of the Western Family Considered over Time, in Laslett Peter, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge.

Le Play, Frédéric

- 1982 *On Family, work and social change*, edited, translated and with an introduction by Catherine Bodard Silver, Chicago.

Lindegren, Jan

- 1980 *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*, Uppsala.

Lintoft, Kari

- 1989 *Øvre Rendal. Gårdenes og slektenes historie*, bind II, Elverum.

Lundh, Christer

- 1993 *Giftermålsmonster i Sverige före det industrielle genombrottet*, Lund Papers in Economic History, No. 33, Lund.
 1995 Household and families in pre-industrial Sweden, *Continuity and Change*.
 1997 *The World of Hajnal Revisited. Marriage Patterns in Sweden 1650-1990*, Lund Papers in Economic History, no. 60, Lund.

Lundh, Christer & Mats Olsson

- 2000 *The Institution of Retirement at Scanian Estates in the Nineteenth Century*, Paper to the session "Family and the Village Community in Rural Societies in the Past" at the European Social Science History Conference in Amsterdam, 12-15 April 2000.

Löfgren, Orvar (red.)

- 1974 *Familie, hushold og produktion. Punktundersøgelse i 5 danske lokalsamfund*, Lyngby.

Löfgren, Orvar

- 1974 Family and Household among Scandinavian Peasants. An Explanatory Essay, *Ethnologia Scandinavica*.

- 1984 Family and Household: Images and Realities: Cultural Change in Swedish Society in Robert McC. Netting, Richard R. Wilk, and Eric J. Arnould (ed.), *Households, Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, London.
- Malthus, Thomas
- 1966 *The Travel Diaries of Thomas Robert Malthus*, edited by Patricia James, Cambridge.
- 1970 *An essay on the principal of population*, Harmondsworth (new edition).
- Mamelund, Svenn-Erik
- kommer Mortality and life expectancy in Rendalen and Norway 1770-1900: period and cohort perspectives, *Scandinavian Population Studies*, vol 13.
- Mattiesen, Poul Christian
- 1981 Some Aspects of Remarriage among Danish Women 1850-1915, in J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci and S. Sogner (eds.), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, London.
- NOS V.4
- 1906 *Folketællingen i Kongeriget Norge, 3. December 1900*, Udgivet av Det statistiske Centralbureau, Kristiania.
- NOS B134
- 1980 *Folketeljinga 1801*. Ny bearbeiding, Oslo.
- Nergaard, Sigurd
- 1921 *Gard og grend: folkeminne fra Østerdalen i Norske folkeminnelag* 3, Kristiania.
- Nyeggen, Inger Marie og Grete Steigen
- 1996 *Om daglig liv i Alvdal i nær fortid*, Alvdal.
- Nygård Larsen, Henning
- 1976 Familie og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede, in Hans Chr. Johansen (ed.), *Studier i Dansk befolkningshistorie 1750-1890*, Odense.
- Nytrøen, Odd
- 1970 *Ytre Rendal. Gard og ætt*, Elverum.
- Nøhr, Øyvind Nilsen
- 1987 *Aldring og omsorgssystemer i endring. En bygdegeografisk studie fra Rendalen kommune*, Meddelelser fra Geografisk Institutt, Universitetet i Oslo, Ny kulturgeografisk serie nr. 20, Oslo.
- Os bondekvinne lag
- uten år *Hverdag og fest i gamle dager. Seder og skikker fra Os*, Os.
- Palm, Lennart Andersson
- 1993 *Människor och skördar. Studier kring metodhistoriska metodproblem 1540-1770*, Göteborg.
- Persson, Christer
- 1992 *Jorden, bonden och hans familj*, Stockholm.
- Redaksjonskomiteen for Norske Bygder
- 1942 *Glåmdal*, bind V, i *Norske bygder*, Bergen.

Registreringssentralen for historiske data

- 1995 *Histform: norsk standard for registrering og utveksling av nominative folketellingsdata for årene 1865-1910*, Tromsø.
<http://www.rhd.uit.no/histform/histform.htm>

Rugsveen, Tormod

- 1997 *Langs veier og stier i Rendalen*, Atnbrua.

Sandberg, Per-Øyvind

- 1995 Den økonomiske utviklingen i Hedmark fylke 1845-1995, i Per-Øyvind Sandberg (red.), *Hedmark gjennom 150 år*, Hamar.

Sandnes, Jørn

- 1999 Lex non scripta. Den norske heimeretten, *Historisk tidsskrift* 1999.

Skirbekk, Håvard (red.)

- 1972 *Hedmark. I manns minne. Daglegliv ved hundreårsskiftet*, Oslo.

Skrubbeltrang, Fridlev

- 1978 *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, Odense.

Smith, Daniel Scott

- 1992 The Meanings of Family and Household: Change and Continuity in the Mirror of American Census, in *Population and Development Review*, vol 18.

Sogner, Sølvi

- 1975 Familie, hushold og befolkningsutviklingen, *Heimen*.
 1979 *Folkevekst og flytting: en historisk-demografisk studie i 1700-årenes Øst-Norge*, Oslo.
 1985 Gifte kvinner i bondesamfunnet på 1700-tallet i demografisk perspektiv, i Anna Tranberg og Harald Winge (red.), *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1800*, Oslo.
 1998 The Norwegian stem family: myth or reality? in Antoinette Fauve-Chamoux and Emiko Ochiai (eds.), *House and the stem family in EurAsian perspective*, Proceedings of the C18 Session, Twelfth International Economic History Congress, August 1998.
 2000 A Case Study of Women's Role and Infant Mortality" i Sølvi Sogner and Gro Hagemann (eds.), *Women's Politics and Women in Politics. In Honour of Ida Blom*, Oslo.
 kommer Demography and family (ca. 1615-1815) in, *The Cambridge History of Scandinavia*, vol 2. (1520-1870).

Sogner, Sølvi, et al

- 1984 *Fra stua full til tobarnskull*, Stavanger.

Solem, Erik

- 1928 Yngste sønns arverett hos lappene og andre folk, i *Festskrift til J. Qvickstad*, Tromsø museum.

Solli, Arne

- 1995 *Individ - hushald - samfunn: fisk og jord som grunnlag for hushaldsetablering i Noreg kring år 1800*, Hovudoppgåve i historie, Bergen 1995.
<http://www.uib.no/People/hhiso/hovud.html>.

Spangen, Amund

- 1989 Bebyggelsen på Grindflekken i Øvre Rendal, i *Årbok for Nord-Østerdalen 1989*.
- 1993 *Bygge og bo i Nord-Østerdalen*, Oslo.

Sundin, Jan & Söderlund, E. (eds.)

- 1977 *Time, Space and Man*, Umeå.

Sundt, Eilert

- 1976 *Om bygnings-skikken på landet i Norge*. Oslo (ny utg.).

Söderberg, Johan

- 1978 *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet*, Stockholm.

Thorsen, Liv Emma

- 1994 *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinne 1920-1985*, Oslo.

Thorvaldsen, Gunnar

- 1999 *Databehandling for historikere*, Oslo.

Verdon, Michel

- 1988 *Rethinking Households. An atomistic perspective on European living arrangements*, London.

Wall, Richard in collaboration with Jean Robin and Peter Laslett (eds.),

- 1983 *Family forms in historic Europe*, Cambridge.

Winberg, Christer

- 1975 *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg.
- 1981 Familj och jord i tre västgötska socknen. Generasjonsskiftet bland självägande bönder ca. 1810-1870, *Historisk tidskrift*.
- 1985 *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapsystem och ståndsprivilegier*, Stockholm.
- 1991 Jord och släkt i Sverige under 500 år, *Historisk tidskrift*.

Zitomersky, Joseph

- 1987 Ecology, Class or Culture? Explaining Family Residence and Support of the Elderly in the Swedish Agrarian Past, *Scandinavian Journal of History*.

Østberg, Kristian

- 1932 *Føderåd, gjerder, norrøne bondevedtekter*, bd. 7 i Kristian Østberg, *Norsk Bonderet*, Oslo.

Åkerman, Sune

- 1978 A demographic study of a pre-transitional society, in Sune Åkerman, Hans Chr. Johansen and David Gaunt (eds.), *Chance and Change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area*, Odense.
- 1981 The Importance of Remarriage in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, in J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci and S. Sogner (eds.), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, London.